

NEDA BOŽINOVIĆ

NEDA

jedna biografija

PIREDILA: GORDANA STOJAKOVIĆ

Izdaje i štampa: Futura publikacije
Lektorski poslovi: Prof. dr Vera Vasić
Prevod na engleski: Edita Jankov
Naslovna strana: Relja Dražić
Fotografije: Iz porodičnog albuma porodice Božinović
i dokumentacije Ženskih studija i istraživanja Mileva Marić Ajnštajn
Tiraž: 500

Zahvaljujemo se: Ljubi Božinović, Danki Radosavljević, Toni Liversage,
Latinki Perović, Magdi Simin, Slavici Stojanović, Staši Zajović,
Lepi Mladenović, Jasmini Tešanović, Veri Vasić, Lidiji Dmitrijev,
Editi Jankov, Mirjani Jocić, Mili Stanojević i Zorani Šijački
za pomoć koju su nam pružile u konačnom osmišljavanju sadržaja knjige.

Zahvaljujemo se Fondu za otvoreno društvo na podršci
u izradi i objavljivanju ove knjige.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

396:929 Božinović (082)
396.1(497.1)''19'' (082)

NEDA : jedna biografija / priredila Gordana Stojaković ; prevod na engleski Edita
Jankov. - Novi Sad : Futura publikacije, 2002 (Novi Sad : Futura publikacije). - 102 str.
: ilustr. ; 24 cm

Predgovor uporedo na srp. eng. jeziku. - Tiraž 500. Neda / Svenka Savić: str. 7-15. -
Bibliografija Nede Božinović: str. 101-102.

Божиновић, Неда (1917-2001) - Зборници б) Жене - Положај у друштву -
Југославија - 20. в. - Зборници

N E D A

JEDNA BIOGRAFIJA

Priredila
Gordana Stojaković

Futura publikacije
Novi Sad 2002.

SADRŽAJ

Svenka Savić NEDA (Topole, 1917-2001).....	7
NAŠA NEDA	9
Ljuba Božinović	19
Danka Radosavljević	21
Gordana Stojaković U TRAGANJU ZA IZGUBLJENIM IDENTITETOM ŽENSKOG POKRETA	23
RAZGOVOR	25
SASVIM LIČNA PRIČA	27
BILA JEDNOM JEDNA ZEMLJA – DA SE NE ZABORAVI	33
GRAĐANKE, SOCIJALISTKINJE, KOMUNISTKINJE, FEMINISTKINJE, MIROVNJAKINJE.....	43
IZBOR IZ NEDINE ZAOSTAVŠTINE.	64
NEOBJAVLJENI TEKST – ŽENE RAZMISLITE	67
OMAŽ	
Staša Zajović SJEĆANJA NA NEDU BOŽINOVIĆ	71
Slavica Stojanović ONA JE ZA NAS BILA DOBRA OKOLINA	75
Jasmina Tešanović KAKO SI NEDO ?	77
Lepa Mladenović NEDA I FIĆA	79
Latinka Perović NEDA	80
Toni Liversage CRVENA NIT.	82
IZ FOTO ALBUMA	85
BIBLIOGRAFIJA	101

NEDA (Topole, 1917-2001)

Kako je knjiga organizovana? Knjiga je organizovana kao *višeglasje* u kojem su dva dominantna glasa: osoba koja priča (Nedin glas), i osoba po kojoj životna priča neobične žene postaje čin delatan nama (Gordane Stojaković). U mešanju ova dva glasa (snimljenih na traku da traju... kao da su one tu sada sa nama...), preneti tekstom pletu se niti istorije ženskog pokreta, čijeg smo deo: da nije bilo Nede da "ne da" zaboravu da se uvuče u našu istoriju, ne bi bilo ni nas!

Istorijske niti sagovornice ne pletu se hronološkim redosledom, nego po čvorovima, ili stožerima, značajnim za epohu - sada već prethodnog nam veka. One raspliće čvorove onih pitanja žene, koja oblikuje život žene: (ne)pripadnost ideologiji dokraja (verskoj ili političkoj), stvaranje sistema vrednosti, zatim pacifizam, moral... Žena je u fokusu cele priče, ali u različitim okruženjima: II svetskog rata, izgradnje zemlje i mira, raspada Jugoslavije...

Žensku priču formiraju sagovornice da se vide okolnosti koje su formirale Nedu i ženski pokret u Jugoslaviji, s ciljem da nas nauče onome čega nema u našoj tradiciji, a to je da moramo nositi, jedna drugoj predavati, dosegno iskustvo i saznanje o ženama, kako bi ga preuzele one koje dolaze. Mi gradimo kontinuitet i mi smo kontinuitet same, poruka je knjige.

Dominantan je u knjizi Nedin glas u dva modaliteta: jedan koji govori Gordani, zapravo nama (u tekstu označeno masnim slovima), drugi koji je Gordana formirala o Nedi istražujući po literaturi i Nedinim zapisima (u tekstu posebno grafički izdvojeno u napomenama na kraju stranica, štampano sitnijim slovima, a kompletirano neobjavljenim tekstovima u dodatku, na kraju knjige). To Nedinu lično višeglasje iz raznih vremena, sakupljeno u tekstu pred nama, podatak je o kontinuitetu jednog

How is the book arranged? The book is orchestrated as *polyphony* in which two dominant voices are heard: one spoken by the narrator (Neda's voice), and the other one by someone who brings the story of this extraordinary woman close to us (Gordana Stojaković). Through the voices (recorded in order to sustain as if they were now with us), conveyed to us as a conversation, they interlace the threads of the women's movement history we are also part of. If Neda had not been there to preserve events from oblivion, there would not have been us either. The historical yarns of the storyteller are not being woven chronologically, but in knots, thus marking the turning points important for an epoch - the century behind us. She is untying the knots of those women's issues that shape a woman's life: by (not) belonging to an ideology to the end (religious or political), by creating a system of values, pacifism, moral. The whole story is focused on women, in various surroundings, though: in the W.W.II, then in the process of recovery of both the country and peace, disintegration of Yugoslavia.

The two women talk about female issues discovering both Neda's background and the background of the women's movement in Yugoslavia in order to teach us something our tradition lacks. Namely, that we must carry on and hand over to each other and to those coming next the gained experience and information about women in general. We are responsible for the continuity and we should create it, too, that is the message of the book. Neda's voice is dominant in two variations: one speaks to Gordana and to us at the same time, (in the texts it is in bold letters), the other one is shaped by Gordana, who searched literature and Neda's notes (in the text separated in foot notes, printed in small letters and added to the book as an appendix). The

stava prema životu i ženskom pitanju. Dva glasa ostvarena u sadašnjosti čitanja teksta stapaju se u nama u jedan da nastavimo dalje.

Oko ovih glasova je *venac* istomišljenica i prijateljica, koji je sastavljačica knjige osmislila, da nam predoči stalnu Nedinu osobinu: "Neda nas je uvek okupljala". Taj omaž su napravile osobe koje su zapravo bile oko Nede na njenu inicijativu; one simbolišu ovde ne samo način Nedinog druženja, nego i učinak, budući da su one nastavljačice njenog dela i to u različitim aktivističkim domenima. One su hor na način na koji u grčkim tragedijama hor odražava snagu koja konstruiše kontekst življenja pojedine osobe i nosi kolektivno iskustvo koje govorenjem predaju drugima. Ukratko, ovakvom fizionomijom knjige sastavljačica je htela da nas tekstovima poveže. Govorenje Nedinu u sadašnjosti teksta i oglašavanje iz prošlosti, kontinuitet je njenog karaktera - javno govorenje je Neda sama. Ali ona je i sam kontinuitet za nas - ona priča priču ženskih stremljenja, u želji da promeni sredinu: pre rata, za vreme rata i nakon njega, sve do kraja života. To je dug period od 80 godina. To višeglasje Nede i hora: govorenje, oslušivanje, delanje na osnovu njenih reči, jeste sadržaj ove knjige.

Gde je autorka knjige? Skrivena u mnogim nevidljivim nitima pletiva tuđe životne priče, vezujući i rasplicući čvorove, vezujući pokidane i otklanjajući predrasude. Ona tka novu potku za novo tkanje ženske istorije. Sličnim metodom u prethodnoj knjizi Gordana Stojaković je (*Znamenite žene Novog Sada*) predstavila biografije znamenitih žena našeg višenacionalnog podneblja i uočila neke zakonitosti. Iskoristila je takvo iskustvo u oformljavanju ove knjige - Neda jeste žena našeg podneblja sazdanog od raznovrsnosti u pogledu vere, nacije, delovanja, življenja.

mentioned Neda's personal polyphony covering various epochs, collected for us in the text, is a testimony about the continuity of an attitude toward life and women's issue in general. The two voices heard while we are reading the text are melting into one, suggesting we must not stop.

The author arranged a *wreath* of lady friends around these voices who think alike and whose role is to present Neda's practice: "Neda had always been gathering us". Those who had been with her on her initiative created that homage; they are symbolizing not only the way Neda was making friends but the results of that friendship as well, because they carried on what she had begun to some extent. They make up the choir just like choirs in Greek tragedies bear the tension upon the content of someone's life and also bear the collective experience handing it over by words. In short, the author wanted to connect us using such a concept in the book. Neda's narration in the present tense along with her report from the past illustrates the continuity of her character— it is the true Neda. For us she represents continuity itself— she talks about women aiming at changing things: before the war, during the war and following it, up until the end of her life. It is a long period lasting for 80 years. The polyphony of Neda's voice and the choir: talking, listening and implementing her words make up the contents of this book.

Where is the author of the book? She is hidden among the many invisible threads weaving the story of the other lady's life. She is tying and undoing knots, binding together torn ones and scattering prejudices. She is weaving a new woof for a new history about women, which is still to be done. By a similar methodology, Gordana Stojaković presented the biographies of significant women from our multinational region and by doing so, she observed more rules than one. She leaned on that experience when creating this book — Neda is a lady from this part of the world bearing

Na samom početku knjige autorka nam nešto kaže o sebi kroz Nedinu pismo upućeno njoj, a to je ono što treba da čuju sve one koje nasleđe ženskog pokreta žele da ponesu dalje. Zato je pismo tu. Gordana sebe vidi iz Nedinog pisma, kao deo Nedinog posla na objavljivanju podataka o istoriji ženskog pokreta u Jugoslaviji. To je poruka koju je za sebe od Nede ona ponela. Mi smo sve hor koji je Gordana nevidljivom rukom vodila da svaka izusti poruku koju je od Nede ponela. Primer je to organizacije jedne knjige na ženski način, koja je suma kolektivnog i individualnog sećanja na jednu znamenitu ženu čiji je vek trajao u tri vremena - pre, za vreme i posle II svetskog rata.

Kontekst vremena u svakoj životnoj priči, pa i u ovoj, dočaravaju fotografije: način odevanja, frizure, druženja i međuljudski odnosi, otkrivaju porodičnu intimu i, ponajviše, dokumentuju nam osobu u dinamičnoj prolaznosti - od mladosti do starosti. Možemo smatrati da su fotografije *vreme* u kojem nam dva dominantna glasa pripovedaju, uz hor žena u omažu, koje shvatamo kao širu zajednicu sadašnjeg vremena.

Knjigu, dakle, treba shvatiti kao višeglasje u vremenu za buduće vreme. Sve u horu (Stasa, Jasmina, Lepa, Slavica, Toni, Latinka...) priznaju da je Neda inspiracija, učiteljica i da je deo njenog kontinuiteta sadašnjost u svima nama. Da nije bilo Nedinog kazivanja iz ličnog ugla, malo bismo znali o tom važnom momentu saradnje naprednih (komunistički organizovanih) žena sa građankama, što nam je zvanična istorija do danas uskratila. Malo bismo znale o onom važnom aspektu revolucionarne borbe u II svetskom ratu u kojem su žene svedočile kao herojke i borkinje: zatvarane... uništavane... Govori nam žena ilegalka komunističkog pokreta, učesnica rata (bila je major: "Malo je bilo žena sa tim činom"), obnoviteljica zemlje, svedokinja njenog raspada (1990) i saučes-

each and every variety with regard to religion, ethnicity, action and way of life.

At the beginning of the book the author informs us about herself through Neda's letter addressed to her, and the content is about something everyone who wants to carry on the inheritance of the women's movement should know. That is the reason why the letter is in front of us. Gordana can see herself reflected in Neda's letter, as one part of Neda's work done regarding the history of women's movement in Yugoslavia. It is meant to be a message from Neda that the author has closed in her heart. The book is made up in a feminine way, comprising both the collective and individual recollection on a significant woman living in three epochs - before, during and following the W.W.II.

Just like every life story this one, too, is better understood thanks to photographs showing the way people were dressed, hairdos, ways of socializing and relations among people, disclosing family intimacy but, above of all, it is a document about the person, in the course of evanescence - from youth to old age. We may consider the photographs to be *time* in which two dominant voices speak, respectfully accompanied by the female choir representing the broad community of the present time.

The book should be accepted as polyphony in terms of time, aimed at the future. Everyone in the choir (Staa, Jasmina, Lepa, Slavica, Toni, Latinka) admits that Neda has been an inspiration, a teacher and that a portion of her continuity exists in all of us at the present moment. If there had not been Neda's personal story, we would have known little about an important fact, that progressive minded (communist) women did co-operate with those belonging to the bourgeoisie, which fact has been hidden so far by official history. Little we would have learned about that important aspect of the revolution in the W.W.II in which women proved to be heroines and fighters: imprisoned persecu-

nica u stvaranju modernog ženskog pokreta u Jugoslaviji od 1980. do danas. Životna priča kojoj se možemo diviti.

Kako je svet oblikovao Nedu i Neda svet oko nje? Neda detaljnije objašnjava okolnosti pod kojima je izrasla u neobičan ženski lik. Gotovo da je svaki detalj Nedinog života prelomljen u njenom delanju (uslovno ovde podeljenom u tri osnovna perioda): detinjstvo, aktivistički rad, dug gotovo 50 godina i istorijsko osmišljavanje činjenica rasutih oko.

"Rođena sam u jednom katoličkom braću" u kojem su osnovne vrednost ono što je inače već sadržano u deset zapovesti: poštenje, častoljubivost, mada je ostala ateistkinja. To će se "zadržati u mojoj svijesti do dana današnjeg". Prepoznajemo deo oblikovanja ličnosti još iz detinjstva u njenom poimanju ljubavi: "Prava istinska ljubav nije osvetoljubiva" (vidi Pavle, Poslanica Korinćanima 13,1-10), kaže na jednom mestu, da bi samo malo pre toga izjavila da je ateistkinja. Ono što je bila praksa crkve, brzo je Neda kritički odbacila, jer se ideologija - hrišćanska ili komunistička, mora prevazići, ako se želi ostati veran čoveku. Tako njeno rano hrišćansko vaspitanje postaje deo moralnog kodeksa u kojem više nema dogme.

Krug u kojem se kretala u srednjoj školi u Kotoru, u znatnoj meri je uticao na njen odnos prema drugima ("Nije bilo razlike između pravoslavnih i katolika") formira kao zajedništvo. Odgajana u ekumenskoj i višenacionalnoj sredini, nosi to iskustvo i u druga mesta u kojima provodi mladost, usvaja ga kao svoj životni stav. Rodjena u hrvatskoj porodici, relativno dobrostojećoj i brojnoj ("Hrvatica - isto kao kad bi rekao neko da imaš crne oči. Nisam ni zaslužila niti sam se za to borila."), ona živi u mnogim višejezičnim i višenacionalnim sredinama i iz njih crpi sve najbolje. Tako pred nama izrasta osoba koja je iz građanskog vaspitanja ponela mudrost, kojom je mogla

ted A woman is talking, member of the communist movement, a participant in the war (she was a major: "Few women were holding that rank"), someone who was rebuilding the country, who was witnessing its disintegration (1990) and someone who was taking part in the creation of the modern women's movement in Yugoslavia from 1980 up to the present. A life story worth admiration.

How was the world shaping Neda and how was Neda shaping the world? Neda meticulously explains details that made her become such an extraordinary female character. Almost each and every aspect in Neda's life is reflected in her deeds (which are here conditionally divided into three basic periods): her childhood, her work as an activist for nearly 50 years and her efforts on the identification of the historical facts dispersed around.

"I was born in a Catholic marriage" and basic values worshiped in her family were those comprised in the Ten Commandments: honesty, ambition, although she remained an atheist. It has "been kept in my mind up to now". We realize how her character was shaped in her childhood as far as understanding of love is concerned: "True love is never vengeful" (Paul, Epistle to Corinthians 13:1-10) she quotes somewhere just after saying she was an atheist. Neda rejected Church practice very soon, because any ideology - Christian or communist, whatever - should be overcome if human values are kept in mind. So, her early Christian education became part of a moral codex left with no dogma.

The composition of people she was meeting at high school in Kotor contributed a lot to creating her relation to others, ("There was no difference between the Orthodox and the Catholics believers), a relation based on community spirit. Brought up in an ecumenical and multiethnic surrounding, she was carrying that experience to other places, too, in which she was spending her youth. She adopted it as a life attitude. Born

lako da se orijentiše u društvu i vremenu, u političkim zbivanjima i lomovima. Nešto što je čovek uvek ju je nanovo dizalo iznad dnevne politike. Zato je bilo sasvim očekivano da se još kao bruceškinja Pravnog fakulteta u Beogradu (1935) opredeli za humanizam, nenasilje, saradnju sa različitim u izgradnji mira, protiv bilo kojeg rata. Postepeno je izgrađivala taj pacifistički stav, iskustvo po kojem je bila prepoznatljiva do kraja života, a koje smo mi upoznali u više smislova. To nam je naročito koristilo u poslednjoj deceniji sejanja mržnje i agresije ovde kod nas...Kad kažemo iskustvo, mislimo na onaj potencijal koji se automatski aktivirao kao mir na vest o agresiji i ratu. Humanizam i pacifizam dve su odrednice Nedine ličnosti, nezavisno od politike.

Neda svojim svedočenjem od razbijenih delova montira okvir kroz koji možemo nanovo da vrednujemo i cenimo ono što nam je danas potrebno kao iskustvo iz prethodnih perioda (1945 - 1990). Nipodaštavanju ("Pa šta nam je ovaj socijalizam dao!") Neda suprotstavlja činjenice koje ne treba zaboraviti ("Pogledaj ovaj grad (Novi Beograd) tu je bio pijesak!"): hiljade ljudi, žena i muškaraca radilo je na radnim akcijama posle rata i izgrađivalo zemlju. "Patriotizam je da učiniš nešto za svoju zemlju, za njenu slobodu", naglašava Neda. A patriotizam je bio osnova delovanja svih ženskih grupa pre, za vreme i posle II svetskog rata. Žene su gradile.

No, za nas je ipak najvažnije ono što je Neda rekla i zabeležila o razvoju ženskog pokreta u Srbiji u 20. veku. Ona sublimira osnovu onog perioda do 1940. i kaže da su to nacionalna i humanistička ideologija ("Sve su te žene bile patriotkinje"), to je ono što smo sačuvali iz građanskog ženskog pokreta. Posle rata, važna je komponenta antifašizam. Ali i građanke i socijalistkinje i komunistkinje i mi danas, imamo isti cilj: borbu protiv patrijarhata. Da bismo se nosile sa njim, važno je obrazovati žene, tvrdi

in a Croat family, a relatively wealthy and numerous one ("a Croat girl – just as if someone said: look, she has got black eyes. I didn't deserve it, neither did I fight for it, did I?"). She lived in many multilingual and multinational places, drawing all the best from each of them. Thus, we are getting acquainted with a person who gained wisdom from her middle class education, a wisdom that helped her find her way both in society and time, in the course of political events and political breakage. Her humanistic upbringing had always risen her above daily political events. So, it came quite natural that her choice became humanism, non-violence and co-operation with others in peace building and rejection of war whatsoever. She was gradually becoming confident in pacifism, an experience so typical for her till the end of her life, which we have become familiar with in more ways than one. An experience so precious in this last decade full of hatred and aggression. By experience we mean a potential desire for peace that got activated as soon as aggression and war became a threat. Humanism and pacifism are the two main features of Neda's personality, no matter what politics may dictate.

By her testimony, Neda puts together a frame from broken fragments, and through that frame we can revalue everything we need today as an experience from the past (1945 – 1990). To the scorn ("What did socialism give us?") she opposes facts that should not be forgotten ("Look at this city – Novi Beograd – there was sand all over!"): thousands of people, women and men were working as volunteers following the war to rebuild the country. "Patriotism means to do something for your country, for its freedom", points out Neda. And it was patriotism that motivated women's groups before, during and after W.W.II. Women were building.

The most important thing for us is what Neda said and wrote down about the development of the women's movement in Ser-

Neda. Nije to nova, to je stara zapovest za žene da se moraju obrazovati, samo je ponovo dobila na aktualnosti, kao obavezan kontinuitet ženskog pokreta. Samo su oblici obrazovanja žena saobraženi potrebama nekada i sada: nakon II svetskog rata u Jugoslaviji je bilo oko 70% nepismenih žena, pa su držani analfabetski tečajevi za nepismene žene. Danas žene obrazuju žene da vode male biznise, da pronađu donatore, da se politički opismene i ekonomski osamostale. Obrazovanje, obrazovanje, obrazovanje... poručuje Neda.

I onda i sada važno je da žene jedna drugu pomažu, da sve zajedno pleću i čine mrežu. Na primer, žene građanke su bile članice Međunarodnog udruženja univerzitetski obrazovanih žena pre rata. Tada su veze sa ženama u inostranstvu bile intenzivne na raznim nivoima. Mi smo bile u međunarodnom pokretu i tada, tvrdi Neda.. Naravno da je spoljna politika uvek uticala na intenzitet takve saradnje, pa su već početkom pedesetih godina, kada je Jugoslavija bila izolovana, veze labavile. To nam se dogodilo i u protekloj deceniji. Može se reći da se politički diskontinuitet prisustva Jugoslavije u Evropi snažno odrazio na gubljenje veza žena sa ženskim pokretom u nekim zemljama (Nemačka, Engleska, Francuska) sa kojima su postojali konkretni oblici saradnje.

Ovim svedočenjem Neda pokazuje kako je ženski pokret fragilan i uvek zavisao od dešavanja u zemlji i stavova sveta prema toj zemlji u inostranstvu. Isto važi i za dešavanja unutar zemlje: ženska prava se prva ukidaju. I kad ih ima, žena teško može da ostvari svoje pravo (na alimentaciju, na primer). To su sve pitanja koja su otvorena pred sadašnjim ženskim pokretom, a upravo nam nedostaje znanje o ovom kontinuitetu da žene mogu učiti za budućnost iz prošlosti.

Nadalje, Neda vidi elemente diskontinuiteta u našem ženskom pokretu i u tome što naše teoretičarke nisu pisale o pokretu, kako bi se prenosilo iskustvo putem pisane

bia in the 20 century. She sublimates the essentials from the period up until 1940 saying that the nationalistic and humanistic ideology marked that age ("all women were patriots"), that is what we have kept from the middle class women's movement. After the war, antifascism was an important component. But no matter if we belong to the middle class, socialist or communist ideology or we are just women of today, we all have one task in common: fight against patriarchal attitude. In order to fight against it we should educate women, says Neda. It is nothing new, though, it is a well-known commandment for women that they should educate themselves, it has just been up-dated as an obligatory precondition for the ongoing women's movement. Naturally, the forms of education should be in accordance with the need of the past and today: after W.W. II there were 70% illiterate women in Yugoslavia, so training courses were held for women. Today, women teach other women how to start up small business, to find donors, to gain political literacy and economic independence. Education, education, education is the message Neda sends.

Both in the past and today women should help each other, should weave the network and make one up. For example, middle-class women were members of the International Association of Women with University Degrees before the war. At that time links with women abroad were intensive on all levels. We were part of the international movement even in those days, claims Neda. Of course, foreign policy had always influenced the intensity of such a connection, therefore, at the beginning of the fifties, when Yugoslavia became isolated, those links faded. The same thing happened in the latest decade. Generally speaking, political discontinuity of the presence of Yugoslavia in Europe had a strong influence on losing connections with the women's movement in some countries (Germany, England, France) with which

reči, a ne samo ličnim iskustvom, kako bi se stvarala suma znanja o događajima značajnim za sve nas. Pisanjem ćemo jedna drugu podržavati, ostaje nam poruka za budućnosti.

Sada kada Nede više nema, nestala je poslednja osobna veza, poslednja nit koja nas je spajala direktno sa ženskom prošlosti. Ona je činila kontinuitet, duhovno i fizički prebivala među nama, u njoj smo videli sva tri istorijska perioda, ali i put kojim treba još da idemo. Ona je to negovala u kontinuitetu na taj način što je u poslednjoj deceniji nesebično predavala svoje iskustvo novoj generaciji pisanjem.

Neda nas podseća, na više mesta i na više načina, da država uvek manipuliše ženama u funkciji sopstvenih ciljeva. U doba nacionalsocijalizma u Nemačkoj posebnim programom su žene bile uvučene u Hitlerov plan nadmoći rase (da se setimo samo jednog drastičnog primera iz istorije), a u poslednjoj deceniji kod nas mnoge su podržavale nacionalistički trend. Primera manipulacije ženama u funkciji državne politike mnogo je. Na primer, zazirale smo od komunistkinja nakon 1990, a one od građanki nakon II svetskog rata, kao da od njih nema šta dobro da se nauči i zajednički gradi. Zašto? Zato što je poverenje prema njima pojela parola "Dole buržoazija" koju su neki drugi napisali, a žene se pod nju podvukle.

Šta nam je još ostavila Neda? Osnovno načelo da je ljubav prema drugima važnija od nacije, da je patriotizam "da nešto učiniš za svoju zemlju". Od Nede doznajemo koliko su mnogo žene i muškarci zajedno učinili u izgradnji novog društva, što je danas utkano i podrazumevano u svakodnevnom življenju, kao da je tu uvek postojalo. Njena disciplina i odanost onome u šta iskreno veruje: Nedinе saradnice ponavljaju da je Neda u poslednjih deset godina bila najredovnija na sastancima ženskih grupa i da je uvek diskutovala, pogotovu na javnim

concrete forms of co-operation existed.

By this testimony, Neda proves how fragile women's movement is and how dependent it is on the events in the country and on the attitude of the world toward that country abroad. The same happens in the country: women's rights get abolished first. Even when there are ones, women can hardly accomplish their rights (the alimony for example). These are the issues before the women's movement today. What we are missing is knowledge about this continuity, knowledge about the possibility that women can learn from the past for the future. Neda can see a discontinuity in our women's movement because women theoreticians did not write about the movement, so they failed to convey experience through written words, but they did so just by personal experience, in order to accumulate knowledge about the events bearing importance for us all. We shall support each other by writing, says the message for the future.

Now that Neda is not with us any more, the last personal link that directly connected us with the women's past broke. She was the one that meant continuity, the one who lived with us both physically and in spirits, she was the one who reflected all the three historical periods, also showing us the path we still should pass. In the last decade she cherished that continuity by writing, unselfishly transferring her experience to young generations.

Neda reminds us, in several places and in several ways that states - in order to achieve their aims - always manipulate women. It was the case during National Socialism in Germany, women were involved into Hitler's plan of racial superiority by a separate program (let us just recall a drastic example from history), and during the last decade, many women were supporting the nationalistic trend. Examples for manipulation of women by state politics are many. For example, after 1990, an aversion was felt for former women communist party members, just as they disliked women be-

sastancima. Šta to znači za one sa manje iskustva: čuti iskusnu borkinju za ženska ljudska prava znači dati polet onima koje ga tek stiču.

Na promociji Nedine knjige u Novom Sadu 1996. rekla mi je Neda: "Imate toliko materijala u Matici o ženskom pokretu, neko od vas to mora da iskoristi". Tada mi je ta rečenica zvučala kao podatak o njenom znanju (tj. mom neznanju) šta sve postoji kao materijal, a danas je čujem kao poziv za akciju. Budući da sam rečenicu do danas zapamtila, znači da je postala program rada. Deo ostvarenog Nedinog podsticaja, u samo toj jednoj rečenici, ostvarila je ovom knjigom Gordana Stojaković.

O čemu nam Neda ne govori? O dubokoj ženskoj intimi i privatnosti. Mlada devojka se zaljubljuje udaje, venčava, mnogo toga što su odnosi između muža i nje ostaje njena tajna. Starost? O njoj ona govori kroz potrebe unuka, ali svoje potrebe nam nije otkrila. Do kraja nam je dogradila svoju zamisao o ženi borcu. Celog života je bila borkinja. Ona, kao i mnoge vršnjakinje, pripada generaciji, koja nije znala za privatnost. Važna su dela, ne privatan život, tako su formirane. Zato slažemo jednu za drugom poruku iz koje isčitavamo kako je privatan život mogao izgledati u svakodnevici burnog javnog života: briga oko odraščanja dece, školovanje njihovo, bolesti, nadanja...

Neda nas "ne da" da odemo u nevidljivu sferu, ona nas povezuje sa predratnim, ratnim i posleratnim ženskim pokretom njom samom i svedočenjem o drugima. Šta je to trajno u njemu što ostaje i za budućnost: to su humanizam, antifašizam i mir (u sadašnjoj terminologiji - nenasilje i mir).

Ona nas uči da ne dozvolimo ubuduće diskontinuitet, isključivanje žena iz promena ("Posmatrala sam ... njihov rad, zapošljavanje, školovanje, i to je bilo fantastično, na svakom koraku se video napredak. Sve je na kraju palo u vodu").

longing to the middle-class after the W.W. II, as if there was nothing good to learn from them and as if there was no chance to build up the future together. Why? Because confidence in them was destroyed by the slogan "Down with the bourgeoisie!" written by others and women just approved.

What else did Neda leave us? The basic principle that love for others is more important than nation, that patriotism means "to do something for your country". We learn from Neda how much women and men have done together while building the new society achieving results that have become just natural. Her discipline and devotion to everything she truly believes in: Neda's female associates keep saying that in the last ten years Neda regularly attended women's gatherings and took part in the discussions, especially in public. What does it mean to those less experienced? To hear an experienced fighter for women's human rights means to enhance enthusiasm among those who are still acquiring it. At the promotion of her book in Novi Sad back in 1996, Neda told me: "You have so much material at the Matica (Cultural Institute) on the women's movement, some of you has got to use it". At that moment that sentence meant just an information about her knowledge (and my ignorance) about the existing material, but today it sounds to me as an invitation for action. Since I can remember the sentence even today, it means that it has become part of the work. A part of Neda's motivation, comprised just in that single sentence, has been realized in this book brought about by Gordana Stojaković.

What is Neda not telling us? She is not talking about female intimacy and privacy. A young girl falls in love, gets married and many things between her husband and herself are kept in secret. Old age? She is referring to old age talking about her grandchildren's needs only, while not disclosing her own needs. She completed her image about a female fighter. All her life she

Jedan od razloga za diskontinuitet je i nepisanje, ne ostavljanje traga za budućnost. Podaci su svuda oko nas, neko mora da ih poveže i iznese na videlo. U tom smislu smo prihvatile njen savet i ovom knjigom pokazujemo koliko je širok kontekst događanja koji moramo same osmišljavati.

Svenka Savić

Novi Sad novembar 2001.

was a fighter. She, like many other women of her age, belonged to a generation that simply did not have privacy. Deeds are important, not private life - that is how they thought. So, we are silently arranging messages reading from them what private life could look like in the turbulent public everyday life: care for children, their education, illnesses, hopes

Neda simply does not let us slip into the invisible sphere; she connects us with the women's movement in the pre-war period, during the war and after it, connects us personally and through testimonies about others. The permanent values staying for the future is humanism, anti-fascism and peace.

She teaches us not to allow discontinuity any more, saying we should not allow excluding women from changes ("I was observing their work, ways of getting employed, their education and I found it fantastic, improvements at every step. In the end everything failed").

One of the things that can cause discontinuity is non-writing, not leaving any trace for the future generations. There are data all around us, someone has to collect them and make public. In that sense we have accepted her advice and by this book we are showing how well aware we are of the abundance of the events that we should contemplate.

Svenka Savić

Naša Neda

Ljubica BOŽINOVIĆ

U vrijeme kada se Neda rodila moji roditelji su živjeli u Topolom u kući majčinih roditelja. Djed, Miško Butigan, je bio austrougarski službenik. Imao je veliko imanje i brojnu porodicu: sedam kćeri i sina. Sjećam se priča da kad bi se vraćao kući prolazio bi pored zida kuće i nakašljavao se, što je značilo da su svi ukućani trebali da budu na ulazu da ga dočekaju. Jedino naša baka to nije poštovala. Ona bi se uvijek našla na sasvim drugom mjestu. Naša baka po majci, Marija (rođena) Vićan, poticala je iz ugledne porodice. Njen brat Pero Vićan, samouk seljak, bio je enciklopedija, ovog dijela dubrovačkog regiona. Njegova kazivanja su verifikovana i u Dubrovačkom arhivu. Osnovao je i školu u Topolom. Naša baka a njegova sestra je, takođe, bila samouka i energična žena. Njena shvatanja i način na koji je djelala su za tu seosku sredinu bila izuzetno samostalna, samosvjesna. Često smo kasnije, sjećajući se nje, govorili da bi danas bila jedna od istaknutih "afežeovki". Ona je nažalost rano umrla, ali je ostavila snažan pečat samosvojnosti koji se sa njenih kćeri preneo i na Nedu. Mislim da je Nedi to bio važan podstrek i vjerovatno razlog što je ta "ženska linija" u našoj porodici nešto malo jača od muške. Iz te velike, brojne i složne porodice svi smo ponijeli potrebu da kao porodica i dalje budemo bliski, a Neda je bila ta koja nas je okupljala.

Vrijednosti koje je otac nametnuo svima, pored opšte poznatih, bile su one koje su se ticala rada i odgovornosti. Govorio je da nam ne može ništa drugo pružiti osim diplome ako se, naravno i mi za to sami pobrinemo. Smatrao je obaveznim da se završi ono za šta smo se opredijelili. Tako je Neda posle završene gimnazije završila Pravni fakultet, stariji brat je završio Pomorsku akademiju 1939, drugi brat je prije Drugog svijetskog rata upisao agronomiju a poslije rata i završio, mlađa sestra i ja smo završile gimnaziju u Dubrovniku a poslije rata ja sam upisala i završila studije medicine, sestra DIF.

Naša majka je, kao i sve njene sestre, imala tu dozu samostalnosti nasleđenu od bake. Mislim da je to ostavilo traga i na sve nas. U porodici smo bili vaspitavani tako da je svako od nas pored učenja i studija mora da upozna i zanat. Naša tetka je znala da šije i sve smo uz nju to naučile. Naučile smo i da štrikamo. Neda je izuzetno štrikalala. Mlađa sestra i ja smo za vrijeme Drugog svijetskog rata pomagale majci tako što smo štrikale za druge. Bio je to jedan od izvora prihoda. Otac je tada pravio espadrile a mi smo mu pomagale šijući gornje dijelove. Neda je takođe znala ponešto da sašije. Kao djevojka je sebi od stolnjaka sašila kupaći kostim, što nije bilo uobičajeno, ali jeste korisno i inventivno.

Za mlađu sestru i mene Neda je uvijek bila starija sestra. Bio je veliki raspon u godinama između nas. Te godine kada sam ja upisala prvi razred gimnazije, ona je maturirala. U periodu 1935 – 1945. Neda je bila van porodice. Do 1941. bila je na studijama u Beogradu i samo preko leta dolazila u Kotor. Mi smo za nju bile mlađe sestre o kojima je vodila računa kada bi bila sa nama. Imala je svoje društvo a nas je gledala kao djecu. Velikog kontakta nismo imale. Osim toga ona je često, provodila raspust na Orebiću kod tetke. Tu bi pomagala tetki koja je radila na pošti.

Volela je tu sredinu, slobodu, kupanje. Tetka nije bila njenih godina, ali su bile dosti bliske.

Za Nedu je bio važan taj kotorski period života. Gimnazija u Kotoru je bila vrlo dobra. Profesori su imali veliki ugled među đacima a neki su bili i ljevičari. Sjećan se njenih drugarica i drugova iz razreda. Mnogi su se priključili ljevičarskom pokretu, među njima i Beba Vujić, koju Neda i ovdje pominje. Njen muž je bio profesor istorije na Pomorskoj akademiji, istaknuti ljevičar u to doba.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata naša porodica nije bila na okupu. Neda je, kao komunistkinja bila u NOV. Stariji brat se još 1939. ukrcao na brod i tako stigao u Ameriku, gdje ga je zatekao rat. Za vrijeme rata plovio je konvojima između Engleske i Amerike. Njegov brod je u jednom od tih putovanja potopljen, ali on tada, srećnim slučajem, nije isplovio. U Beograd se vratio 1945.

Drugi brat je za vrijeme rata živio kod djeda u Topolom. Otac, majka, mlada sestra i ja smo iz Kotora prešli u Dubrovnik 1941. Bilo je ratno vrijeme i sama blizina porodice moje majke mnogo je značila, osim toga to je bila druga sredina i Nedin odlazak u partizane je imao više vjerovatnoće da ostane neotkriven.

Završetak rata značio je i ponovno okupljanje naše porodice. U stvari, Neda nas je sve okupila. Živjeli smo zajedno u jednoj kući. Svako je imao neku obavezu, posao, studije. Neda se o svemu brinula. Trebalo je da nas nahrani, obuče... Svi smo joj bili na leđima i pored toga što su nam roditelji bili takođe tu sa nama. Stariji brat je došao iz Amerike i zaposlio se u Ministarstvu pomorstva. Drugi brat je nastavio studije agronomije u Beogradu i Pragu. Sestra i ja smo započele studije.

Godinu 1945. svi smo doživjeli kao veliki preokret. Imali smo dovoljno entuzijazma da sa pravom očekujemo jedan opšti napredak. Na studije medicine moje kolege i ja nismo krenuli iz materijalnih već iz humanističkih razloga. Sa istim entuzijazmom prihvatili smo sve obaveze i odlazak na radne akcije. Neda nas je u tome podržavala a mi smo u njoj gledali nekog kome smo težili. Nismo mogli dostići njen angažman u političkom i društvenom životu, ali je zato svako u sopstvenoj sredini, profesiji gledao da ispuni obaveze i dužnosti koje ima.

U našu brojnu porodicu došle su nove generacije i mi smo počeli da se odvajamo. Neda je tada počela da nas okuplja kroz izlete i druženja tokom vikenda, godišnjih odmora. Na taj način smo i dalje ostali bliski. Ali, svako od nas je imao sopstvenu karijeru. Jedan brat se vratio u Dubrovnik a drugi koji je radio u Beogradu dosta je putovao, čak je jedno vrijeme živio van zemlje. Sestra i ja smo zajedno živjele.

Tako je došao period posljednjih ratova. Smatrala sam da je moje vrijeme, na neki način, završeno a da budućnost treba da gradi generacija koja će to i živjeti. Došli su novi ljudi. Dok sam radila, bila sam okrenuta profesiji. Moj posao je bio izuzetno težak ier sam radila u Urgentnoj službi. Smatrala sam da je to, uz vaspitanje mladih ljudi, moj osnovni zadatak. Politikom se nisam bavila. Od osamdesetih godina nisam bila ni u kakvim forumima, sem u struci. U penziju sam otišla devedesetih godina. Nisam se angažovala kao Neda. Ona je našla neki poriv da izrazi neslaganje sa onim što se desilo i da na neki način okupi ljude i na mlađe prenese dragocijeno iskustvo i druge vrijednosti.

Danka RADOSAVLJEVIĆ

Moja porodica je uvek bila brojna. Pored tate Bobija, mame Nede, mlađe sest Mirjane, mlađeg brata Miloša, sa nama su živeli mamini roditelji, tetka, braća sestre. U našoj kući su se, u jednom periodu posle Drugog svetskog rata, gotovo svak šest meseci, rađala deca. Deca mog ujaka bila su za mene isto što i Mirjana i Mil moja mlađa sestra i mlađi brat.

O našim osnovnim potrebama: šta ćemo jesti, obući, da li smo čisti... brinula baka. Za suptilnije situacije ipak je bila zadužena mama. Kada bi napravili neš što nije za pohvalu, baka bi sačekala mamu da dođe sa posla da joj to ispriča. Man nas nikad nije tukla. Znala je vrlo dugo da nam objašnjava šta smo to loše uradili zašto to nije dobro. Često sam pomišljala da bi možda, bilo bolje da me udari pa e mogu odmah da nastavim da se igram.

Naš otac je 1949. preživeo tešku saobraćajnu nesreću. Posledice su bile ozbiljne j je njegovo zdravstveno stanje bilo vidno narušeno. Bio je od tada invalid. U vren kada se nesreća desila moj brat Miloš je imao dva meseca. Mama je vodila brigu ok tatinog lečenja i rehabilitacije. Uz to je imala mnogo obaveza oko malog brata.

Sestra i ja smo više bile vezane za oca nego za mamu, naročito ja kao najstarij. Jedino sam se ja od dece, sećala oca kad je bio zdrav. Takođe se sećam da me vodio f zborovima mada se ne sećam gde je to bilo. Pričali su mi da me vodio i u lov. Bi sam više vezana za njega i zbog toga što je posle nesreće zavisio od drugih, za nek stvari, pa smo se utrkiivali ko će da mu pomogne, nešto donese, prinese. Kad . rehabilitovao, vodio je više računa o nama, nego mi o njemu. Njegova dužnost je bil kada sam pošla u školu, da me ujutru budi. To je bilo ovako: - Evo sad ću, pa . okrenem na drugu stranu.

Mama je uvek bila tu. Bila je zauzeta: posao, sastanci... ali kad god se događa nešto značajno bila je tu. Ona je vodila računa o tome da sestru i mene pripremi z ulazak u pubertet. Posebno je razvijala kod nas kult čitanja. Dok smo bili mali, staln su nam čitali i kupovali knjige. Imali smo čak veliku dečiju biblioteku. Svakog mesec smo išli u Jugoslovensku knjigu gde su prvo odrasli kupovali knjige, a zatim bi kupi i knjige za nas.

U školi nisam bila ambiciozna. Bila sam odličan đak, ali mi nije bilo mnogo staj do toga kakve će mi ocene biti. Izbor srednje hemijske škole bio je moja samostaln odluka. Roditelji se nisu protivili. Jedino me mama prethodno odvela u Centar z profesionalnu orijentaciju gde su mi rekli da mogu da upišem šta hoću.

Započete studije hemije nisam završila. Udala sam se, zaposlila u Hemijskor institutu a zatim sam rodila dete. Jedno vreme sam živela kod roditelja a kasnije sm se u roditeljskoj kući okupljali na nedeljnim ručkovima. Na profesionalnom plan sam uspela da se angažujem zahvaljujući podršci, pre svega svekrve, koja je uvek mogl da čuva dete, čak i kad je bilo bolesno.

Odluku o razvodu sam donela svesna da će me roditelji i porodica podržati. Ocu sam javila da dođe po mene i on je to, bez bilo kakvih pitanja, odmah učinio. Niko mi nikad nije postavio pitanja tako česta u ovoj sredini: šta ću sa detetom, šta će neko reći, misliti...? Jedino što su češće davali savete da se toplije obučem ili da ne zaboravim da platim račune.

Uz savet i pomoć mojih tetaka promenila sam profesiju. Desilo se da dve godine nisam imala bilo kakvog posla u Institutu. To je bilo neizdržljivo. Zato sam upisala Višu medicinsku školu Odsek za fizioterapeute i sa uspehom je završila. Od tada radim u Zavodu za rehabilitaciju. Tu sam, kako se obično kaže, pronašla sebe.

Politikom se nikada nisam bavila. Možda i zbog toga što su nas kao decu sklanjali kad god bi se razgovaralo o politici. Otac je posle nesreće radio kod kuće gde je dolazilo mnogo sveta. I sami smo znali da moramo otići kod bake čim bi neko zbog posla došao.

Od 1991. posledice političkih odluka "lupale su nas u glavu" i nije bilo moguće mimoći ih. Ipak, za razliku od sestre Mirjane, nisam nikad bila aktivna ni u kakvim forumima, organizacijama... Ona je uvek bila odličan đak, ambiciozna, vredna i aktivna. Bila je vrlo angažovana na fakultetu gde je radila.

Prema ženskom aktivizmu nisam imala nikakav poseban odnos. Smatram da se pre svega svaka žena mora izboriti za pozicije u okviru sopstvene porodice i da to mora da uradi sama. Niko to ne može da uradi umesto nje. To je takođe i pitanje podrške. Ja sam je, zahvaljujući porodici, uvek imala.

U stvarima mi smo dosta jednostavna porodica. Nikad nismo od malih pravili velike probleme a, kad se takvi pojave, čini mi se da smo ih tom velikom vezanošću i požrtvovanjem prevazilazili. Moja majka je, na primer, ogroman deo energije posvetila unuku koji nije bio zainteresovan za školu. Tokom čitavog njegovog školovanja u osnovnoj i srednjoj školi ona je svakodnevno radila sa njim sve predmete koje je mogla. Za ono što nije mogla angažovala je nastavike. I tada je kontrolisala šta je on savladao. To je bio svakodnevni rad koji je dao rezultate. Požrtvovanost, posvećenje i ljubav uvek donose dobre plodove.

(Sećanje Danke Radosavljević, Nedine kćerke, avgust – septembar 2001.)

Gordana STOJAKOVIĆ

U TRAGANJU ZA IZGUBLJENIM IDENTITETOM ŽENSKOG POKRETA

Neda Božinović je pripadala malobrojnom, tragalački kreativnom krugu intelektualki, koje su premostile jaz između građanskog ženskog pokreta, socijalistkinja i komunistkinja i savremenog feminističkog pokreta. Ličnim aktivizmom knjigom *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (1996), prekinula je tradiciju diskontinuiteta, tako popularnu u našoj kulturi. Savremeni feministički pokret našem tlu time je prestao da bude pojava bez prethodnih iskustava i identiteta.

Traganje za izgubljenim identitetom ženskog pokreta, uz Nedinu podršku, postavljeno je u Ženskim studijama i istraživanjima *Mileva Marić Ajnštajn* u Novom Sadu. Deo istraživanja, zapisan u *Znamenitim ženama Novog Sada I*, poslale smo Nedi uz moje lično pismo i poruku da knjiga predstavlja tek kamičak u slagalicu koju otkrivamo. Njen odgovor je bio i jedini pisani komentar knjige, koji je doneo radost u novosadske Ženske studije i potvrdu da postoji jasan smisao naše istraživačkog rada:

Draga Gordana,

Vaše pismo i knjiga od 04. IV su me razveselili. Na žalost, nisam u mogućnosti da izrazim sve što želim, jer već skoro dva meseca sam u krevetu, jer sam slomila kuk.

Zbog pojave jednog kamička sretna sam što je tema o istoriji pokreta žena kod nas našla svoje autorke. Još uvek ne mogu da sedim pa čitam sa velikim naporom, ali ono što sam pročitala oduševljava me, kao i sve ono što se o ženama, sa ovih naših prostora, napiše. Dugo godina bile su nepravедno zaboravljene, zatajene, pa se stiče utisak, čak i među ženama, da na ovim prostorima nije bilo žena koje su izvojevale ravnopravnost.

Vaša knjiga, sa bogatstvom istorijskih podataka govori da nismo, s obzirom na naše uslove, zaostajale za Evropom.

Puno vam hvala na pažnji i lepim rečima.

21.V 2001.

S poštovanjem
Neda Božinović

Poruka je bila povod da Svenka Savić predloži da zapišem Nedinu životno iskustvo kao svedočanstvo o vremenu koje danas mnogi ruže. Istovremeno želeli smo da sačuvamo autentičan iskaz komunistkinje, revolucionarke, borca u ratu političarke publicistkinje, feministkinje, mirovnjakinje... koja je shvatila da j

izuzetno važno upoznati istorijat sopstvenog ženskog pokreta i učiti na iskustvima naših prethodnica.

Predlog sam shvatila kao čast, izazov i zadovoljstvo, naročito posle Nedinog pristanka. Posećivala sam je u stanu njene kćerke u Beogradu. Teško se kretala, uglavnom je ležala. Svaki, pa i najmanji pokret pričinjavao joj je bol. Govorila je tiho, ponekad jedva čujno, ipak jasno i bez velikih pauza. Rečenice su joj bile prava mala remek-dela koncentracije. Jezik kojim je govorila ocrtavao je danas teško spojive koordinate koje su podjednako podrazumevale zvučnost rodnog Dubrovnika, pokadšto Kotora i šarm Beograda, gde je najduže živela. Nije pokazivala zamor i nije priznavala bol. Svakom izgovorenom rečenicom gradila je testament namenjen sestrama po uverenju.

Posle prvih pitanja bilo je jasno da je među odgovorima najviše onih koji su prosto čekali da budu zapisani. Za temama nije trebalo tragati, smenjivale su se redosledom njenog unutrašnjeg rasporeda utemeljenog na već oformljenom, ozbiljnom promišljanju. Bio je to dragoceni trenutak koncentracije mudrih, odmerenih, dugo taloženih sudova, ali i potpune opuštenosti kada padaju sve društvene islovljenosti. Istina, ljubav, nada i vera bile su jedine relacije priče kojoj nisu nedostajali trenuci uzvišenosti i potresne svečanosti.

Sadržaj razgovora, diktiran dramatičnošću trenutka bio je delom i posledica Nedinog nepristajanja na ponavljanja. Knjigu o njenom životu, neposredno pre toga, uradile su Dankinje. Razgovor smo započele kao naknadni dijalog istraživačica istorije ženskog aktivizma koje nisu imale sagovornice-prethodnice tokom ovog rada. Stavovi skupljeni u ovoj knjizi izgovoreni su slobodno, bez prethodnog logovora, ponekad neočekivano.

Izvesno je da će jedna buduća knjiga o istoriji našeg ženskog pokreta zahtevati nova istraživanja, nove radove i knjige. U tom korpusu sudovi Nede Božinović, akupljeni u knjizi koja je pred nama, imaće značajno mesto.

Razgovor sa Nedom prekinula je smrt – očekivani, ali ne i konačni diskontinuitet. Ostali su dovoljno snažni i vrlo jasni tragovi.

Novi Sad, avgusta 2001.

Razgovor

„Meni crna boja gotovo ništa ne znači. Nisam nosila crninu čak ni zbog smrti bliskih srodnica ili srodnika. Osim toga, u mom kraju simbol žalosti je bijela, a ne crna boja. Ja crnu boju nosim prije svega zbog ubijenih ljudi, gradova, zbog uništavanja multikulturalnog života na ovom prostoru. Jer znam da mi možemo i dalje zajedno, tako smo živjeli vjekovima.

Što se tiče ćutanja, mislim da nema riječi da iskažemo tragediju koja se dešava svima. Jer bez obzira kojoj strani pripadali, bilo da su *čuvari ognjišta* ili *agresori* – i jedni i drugi vojnici *ruše*.

Građanima i građankama bih poručila da razmisle o svima čiji su životi uništeni, a ne samo o sebi i o svojoj djeci kojoj, na žalost, nemaju šta da ponude”.

(Neda Božinović, izgovoreno na radionici ŽuC: *Simbolika, sadržaj, zahtevi*, septembar, 1993)

SASVIM LIČNA PRIČA

Recite koliko je religija uticala na vaš odgoj i uopšte nešto o hrišćanskoj kulturi.

– Svakako da je utjecala. Ja sam rođena u jednom katoličkom braku¹, gdje su se osnovne ideje: poštenje, čestitost... i niz onih etičkih principa, koje katolička vjera sadrži, jako poštovale. Svako odstupanje od toga bilo je podvrgnuto kritici moje najbliže okoline, mojih roditelja. Oni su često znali da kažu da nisu ni popovi cvijeće kao što se prikazuju. I to je meni ostalo za čitav život da sam sve te postupke mjerila nekim svojim mjerilima, mjerilima svojih roditelja zapravo. I bila sam sklona da kritikujem sve što odstupa od onoga što je katolička crkva učila: katehizis, Biblija i druge vjerske instrukcije.

Moje vjerovanje, ipak, nije bilo uopće jednoumlje, niti je bilo jednostrano. Uvijek je bilo pomješano sa nekom kritikom, kritičkim odnosom prema tome. Naravno, svako večer, svako jutro, molitva je bila obavezna u mojoj kući, a nedjeljom i u crkvi. Mislim da to nije sramota kazati, da su se mnoga od tih vjerovanja, neću reći vjerovanja, od tih principa zadržali u mojoj svijesti do dana današnjeg. Recimo poštenje, deset Božijih zapovijedi... Ostalo je ono što je bilo neprikosnoveno i kad sam bila djeteta pa i sada. Ja sam to i zaboravila i svoju djecu nisam učila deset Božijih zapovijedi, ali sam ih učila kako treba u društvu da se ponašaju: da ne krađu, da ne ubiju, da ne lažu... i druge osobine da njeguju.

Mislim da je to ona osnova na kojoj je hrišćanstvo, ne samo katolicizam već i druge hrišćanske vjere, gradilo svoju sliku svijeta. I to nije loše. To je naslijeđe koje čovječanstvo ima dugovijekovnim svojim iskustvom. Nisam se toga nikad stidjela niti mi je to smjetalo u životu. Naravno, sve one druge gluposti koje sam učila tamo, brzo sam odbacila. Karakteristično je da sam kasnije, u srednjoj školi, počela da sumnjam u sve te "istine" katoličke crkve i da sam počela da ih sve više kritički gledam i da se od njih udaljujem. Za mene su principi o kojima sam govorila bili nešto što je neprikosnoveno, ali nisam namjeravala od toga da pravim nikakav "vjeruju", nepogriješiv način razmišljanja, već sam usvajala i druge principe do kojih sam kroz literaturu dolazila.

Interesantno je da sam vrlo brzo raskrstila sa Bogom. To je možda interesantno, jer za te principe sam smatrala da su dostignuće čovječanstva. Ljudi koji su željeli nešto dobro ljudima uvijek su razmišljali kako do toga doći. Došli su do deset Božijih zapovijedi, ali Boga tamo nije bilo po mom dubokom uvjere-

¹ „Odrasla sam u hrvatskoj porodici koja je bila jugoslovenski orijentirana ... To je posebno bilo izraženo u porodici moje majke”. (Neda Božinović, izgovoreno na radionici ŽuC, januar 1955)

nju. To je mogao biti i Mohamed, Jehova i bilo koja druga ličnost koja ima božanska obilježja.

Boga sam prvo shvatala kao jedno zlo biće koje se nama prikazuje kao osvjetnik, kao onaj koji kažnjava. I bilo mi je jako teško zbog toga što se kaznom mora utjerivati dobro. Moja razmišljanja su, naravno, bila pod uticajem neke literature, ne znam ni ja više koje. Dosta sam čitala o tim problemima i sama za sebe razmišljala: - Pa čekaj, ako je taj Bog zaista svemoćan zašto mora tako da nas kažnjava da bi nas natjerao da ga volimo i da nešto dobro od njega naučimo? Zatim sam počela od toga da, kad mi pop za pokoru odredi da izmolim toliko "očenaša" i toliko "zdravih Marija"..., da pokušam da podvalim, da izmolim pola manje. Ako mi se nešto dogodi u vidu kazne, onda vjerovatno postoji, ako mi se ne dogodi, onda ga nema. To je bilo dječije razmišljanje, ali je za mene bilo blagorodno. Poslije je ispalo da nisam izmolila pokoru, kako je pop naredio, i ništa mi se nije desilo. I onda sam rekla: -Ajde, dragi moj Bože, do viđenja, ja više od tebe nemam što da tražim. I malo po malo prestala sam da vjerujem, prestala sam da idem u crkvu, oslobodila se tog užasnog straha od Boga koji je zao.

Imali smo u kući katoličke časopise u kojima je uvijek bilo nekih porodičnih dogodovština, gdje je Bog kažnjavao svakog onog koji ne sluša, odnosno nagrađivao je one koji su jako poslušni. To mi se nije dopalo. Bili su poprilično dosadni takvi članci, ali sam ih čitala i podsmjehivala se svemu tome. Kraj mog petog, šestog razreda gimnazije dočekala sam, a da više nisam bila vjernik kakav sam bila prije. Potpuno sam se oslobodila vjerskog pritiska. Recimo, ja sam se jako plašila grmljavine, a živjeli smo u Kotoru, gdje je grmljavina izuzetno jaka. Kad počne grmljavina, stalno sam se plašila da će me Bog ubiti. To mi je bila opsesija i kad se to nije dogodilo i poslije mog prestanka da vjerujem, prekinula sam sve odnose i godinama o tome nisam razmišljala.

Sad je počela ova priča o religiji koja nije to o čemu sam ja razmišljala nego je nešto sasvim drugo. Za mene je to jedno licemerje kad se svo dobro pripisuje ne znam ni ja čemu, ni Isusu Hristu ni Djevi Mariji... nije to religija. Pripisuje se nekoj duhovnosti, odnosno hrišćanskoj religiji, koja je sama po sebi izuzetna, van svega onoga što je iskustvo čovječanstva. Sama činjenica što si pravoslavac ili hrišćanin... postaje nešto što je van svih ideologija i svega onoga što inače u životu postoji. Ne može se govoriti o duhovnosti pravoslavlja, katoličanstva, adventista itd. a da ne govorimo o njihovoj praksi kroz vijekove². Neka samo pogledaju šta su sve radili jedni, drugi, treći i četvrti... i da se nisu dosjetili da treba da rade i da se ponašaju drugačije. To je ono što mene nervira i što nikada

² "Tako mi imamo dva naroda koji su porijeklom Božiji: jedan potiče od majke, drugi potiče od oca. Sada i jedni i drugi pripovjedaju da ne možemo živjeti zajedno na ovom prostoru. Ta parola da se ne može živjeti zajedno jeste najgora parola koju su fundamentalisti izmislili. Iz toga su proizašli svi zločini i etnička čišćenja. Svi ti zločini blagosiljani su od pravoslavnih i katoličkih svećenika, naravno ima izuzetaka, ali su oni sklonjeni u stranu".
(Neda Božinović, izgovoreno na skupu Mreže ŽuČ - *Radionica o fundamentalizmu*, januar 1997)

neće od mene napraviti čovjeka koji vjeruje u religijske ideje same po sebi, samo zato što su, kako oni kažu, božanskog porijekla i samo zato i bivaju jedine i ispravne.

Znamo da ima desetine raznih religija kojima se takođe ne može pripisati ni zločest ni zlost, ne može im se pripisati ništa protivno najvrijednijim principima. Sve one imaju nešto što ih vezuje, a to je težnja da čovjek bude bolji i da bude opredijeljen za neko usavršavanje.

Koliko ideologije preuzimaju od religija? Ako pogledate biografije komunistkinja pred Drugi svjetski rat i za vrijeme tog rata i vidite takva žrtvovanja bez presedana uz vjeru za bolje sutra, nametnuće vam se poređenje sa počecima hrišćanstva. To je moje osjećanje. U vrijeme kada sam sazrevala i kad sam prihvatila komunističku ideologiju mnogo sam čitala "Križare" Sjenkijevića. Mene su oni oduševljavali i smatrala sam da su to idealni ljudi koji su spremni da žrtvuju život i sve najdraže za svoju ideju. Uopće, u ponašanju prvih hrišćana je mnogo onoga što je poslije bilo karakteristično za prve komuniste.

Krug u kom sam se kretala u srednjoj školi³ slično je bio nastrojen. I tu nije bilo razlike između pravoslavnih i katolika. Mi se uopće nismo dijelili na pravoslavce i katolike nego na hrišćane i na one koji su hrišćane progonili. Mnogo smo o tome diskutovali i vjerovatno doprinjeli da naš odnos prema religiji i prema žrtvama bude sličan odnosu koji su prema tome imali prvi hrišćani. Ja sam već i zaboravila sve to. To su bile vrlo duge diskusije. Svašta nam je padalo na pamet, svašta smo razmišljali. To sam već i zaboravila. To su bile svakodnevne diskusije jedno vrijeme, kasnije nešto manje. Kako smo raščišćavali jednu po jednu stvar, tako je to jenjavalo.

Vrednost koja se vezuje za hrišćanstvo je ljubav...

– Znae, ja mislim da ima mnogo farisejstva kad govorimo o ljubavi, a ne mislimo na ljubav. To je karakteristično makar u katoličkoj crkvi. Nisam mogla da shvatim da pričamo o ljubavi, a zatrpavamo one strašne stvari koje je katolička crkva vršila pojedincima. To nije bila ljubav to je bila osveta, to je bila kazna. Uzmimo samo inkviziciju – kakve to veze ima sa ljubavlju? Ili uzmimo sada kod pravoslavnih da govorimo o ljubavi i vječnoj težnji da čovjek obuzda svoje nagone a pagani smo u duši. Nema puno hrišćana ovdje. Rijetki su pravi hrišćani. Znae, kad se oni pojave negdje, onda se kaže: - Ne volim čovjeka koji nikad nije opsovao, rekao ružnu riječ, koji je uvijek bio pravedan, koji ne umije da se naljuti, koji nije prevario ženu, ili žena muškarca, taj ne zna što je grijeh, ne zna ni što je ljubav, ne zna ni što je oproštaj, ne zna ništa, živi kao idiot. To

³ "Školu sam završila u Kotoru, u jednoj ekumenskoj sredini. Mi smo se tada više dijelili po vjeri nego po naciji. U bokokotorskoj sredini vladala je velika tolerancija, čak saradnja, između pravoslavnih i katolika, Crnogoraca, Srba, Hrvata i Muslimana. To je činilo da svoju nacionalnu pripadnost nisam osjećala kao nešto važno i značajno". (Neda Božinović, na radionici ŽuC, januar 1995)

sam više puta čula od ljudi koji su bili primjer za ugled po svojoj ljubavi i širini pogleda na čovjeka i bili spremni da oprostite, ne da kazne nego da oprostite. To su neka životna iskustva koja čovjek ne može da nauči, može samo da ih doživi.

Ljubav uvek oprašta?

- Prava, istinska ljubav nije osvetoljubiva. Ona je uvijek spemna za oprostaj. Kad neko kaže: - Sad ću ga ubiti, zato što ju je prevario, tu nema ljubavi. To je moje iskustvo. No, i za ljubav treba dvoje. Ne može uvijek na jednoj strani biti ljubav, a na drugoj izigravanje. Za mene je ljubav nešto što znači razumijevanje, prijateljstvo... neku stalnu težnju da se taj odnos usavrši, a ne da se svaki dan o sitnu stvar razbije.

Kako Vi gledate na taj vrlo osetljiv odnos, uvek nesiguran, pre svega muškarca i žene?

- Znače, prije svega mislim da ne može svaka žena sa svakim muškarcem ni svaki muškarac sa svakom ženom. Tu treba da postoji jedno razumijevanje, jedna saglasnost, predispozicija da se bude zajedno, težnja da se ostane zajedno. Govoriti o potrebi ljubavi, ako nema razumijevanja... Kad postoji razumijevanje sve je lakše. Mislim da je bitno naći način da se dođe do skladnog odnosa i da postoji iskrenost do kraja, nikako prijevara, nikako laž.

Obrazovanju i školovanju ženske dece dali ste značajan prostor u vašim tekstovima.

- Tačno. To je izuzetno važno i ponekad potresno. Dok sam pisala *Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, sita sam se isplakala, jer su mnoge studentkinje, a većinu sam poznavala, poginule, ili ubijene za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Imali ste mnogo prijateljica u ratu i posle rata. Pomenuli ste jednom Magdu Simin.

- Nju sam upoznala poslije rata, kao članicu sekcije bivših boraca, interniraca. Ona je za vrijeme rata bila u Marijanostri – mađarskom zatvoru i tamo je susrela dosta djevojaka koje smo poznavale još iz studentskog pokreta. Neke su se držale odlično, neke su ostale dosljedne sebi, neke su se malo drugačije ponašale. Dosta smo o njima razgovarale, ne znam sada imena, već sam zaboravila, ali sam onda znala, kako se koja držala. Imale smo ne samo impresiju, nego i saznanja da su se djevojke o kojima nismo mislile da su neki veliki borci, odlično držale. A isto tako one koje su bile izvikane u studentskom pokretu, na neki način su se predstavljale drugačijim nego što su bile. Među njih je spadala, i tu smo se Magda i ja slagale, Gordana Ivačković⁴, koja je bila 1940/41. jedna

⁴ Sećanje Magde Simin dato povodom ovog teksta:

"Kad je dospela sa velikom grupom žena, političkih zatvorenica, u zatvor Marijanostri, koji su držale opatice, jedina se njima priključila. Nosila je veliki krst na grudima, sigurno da bi poboljšala svoj položaj u zatvoru. Odvojila se od svojih bivših jednomišljenica, čak je bila spremna da ih cinkari. Ponašala se potpuno suprotno onome što je prethodno predstavljala u pokretu."

od vodećih djevojaka u ženskom studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu. Kada je dospjela u zatvor došlo je do posrtanja. Ona je, barem po onom što mi je Magda pričala, otišla u zatvor koji su nadzirale opatice i tako se traljavo ponašala, potpuno obrnuto od onoga što je predstavljala u pokretu. To joj je najviše uzeto za zlo... i što je bila odbojna prema svim tim djevojkama, Vojvodankama u logoru. Pričale smo mnogo i o drugim djevojkama.

Inače, Magdu sam doživjela kao jako toplu ženu koja je umjela svoj dio te prošlosti, budući da je pripadala ženskom socijalističkom pokretu prije rata, da odvoji od onoga što se njoj kasnije dogodilo.

Imam, na primjer, drugaricu, školsku, sa kojom sam bila vrlo bliska u jednoj struji žena koje su bile sa nama, ali nikad do kraja, jer uvijek je nešto smetalo da ona bude revolucionarka do kraja. Radi se o ženi koja je shvatala mnoge stvari. Bila je udata za komunistu, profesora. Oboje su mnogo prije i za vrijeme Drugog svjetskog rata radili u pokretu. Povrijeđena je bila time što poslije rata niko o njima ništa ne kaže. Došli su mnogi drugi, koji su sve zasluge za sebe prigrabili, a njih dvoje su ostali zapostavljeni i pored toga što je to bila jedina kuća u Kotoru u koju su komunisti slobodno dolazili i gdje su se održavali sastanci i komiteta i narodnih odbora. Pa i oko toga je bilo problema, je li to baš ta kuća, ili neka druga kuća, jesu li to baš oni koji su organizovali, ili je to neko drugi, a oni su samo dali stan... I tako sto i jedna stvar. Godine 1948/49. muž joj je već bio umro. Bio je težak tuberkulozni bolesnik. Ona je ostala u Kotoru, tako, gotovo nazaštićena. I ne znam šta je bilo – ona sama ne zna i tek mi je poslije dvadeset pet godina ispričala o Golom otoku. A mi smo se družile sve vrijeme, izbegavajući da pričamo o Golom otoku. I ona je izbjegavala, a i ja sam izbjegavala... nisam pitala. Pustila sam da kaže onoliko koliko hoće – ni više ni manje. To je jedno iskustvo vezano za blisku osobu koja mi je uvijek bila draga i za koju sam uvijek našla riječi razumijevanja.

Ona, na primjer, meni nikad nije pričala šta se događalo na Golom otoku. Samo je kazala da je bila na Golom otoku, da je bila tamo V. i neke žene koje sam poznavala, da ju je V. štitila. Iz zatvora je izašla poslije dvije-tri godine, i nije imala posla. Vrlo teško je živjela i razgovaralo se hoće li je rehabilitovati. Ja sam 1953/54. sa mojim mužem otišla u Kotor i potpuno normalno svratila kod nje i potpuno normalno pričala svakom u Kotoru: - Gdje si? Ja: - Kod Bebe! Ona mi poslije kaže: - Znaš, mene je u život vratila činjenica što si ti došla u Kotor i što si bila kod mene, ti i tvoj muž. A moj muž je tada bio član CK. To je za nju bila, ne samo za nju već za taj svijet, rehabilitacija. Ona je poslije dobila zaposlenje i živjela je dosta normalno. Ali o Golom otoku, priča što se tamo događalo, uslijedila je mnogo kasnije, tek devedeset pete.

U Kotoru sam bila svake godine, već mi je to bilo neko pravilo da svake godine pet-šest dana od svog godišnjeg odmora odvojim da odem dolje, da održim to prijateljstvo⁵. Znamo se od šestog razreda gimnazije. To mi je lijepa

⁵ "Prije ovog rata a posebno kad je izbio, izgubila sam mnoge prijatelje. Dugo sam tražila društvo

uspomena. Nismo mi svi bili onako rigidni prema onima koji su nešto zgriješili. Naprotiv, tu su važna bila i stara prijateljstva i onaj raniji život koji smo zajedno provodili i koji nam je ostao uvijek u lijepoj uspomeni. Eto, to je još jedan primjer žene koja je ko zna kako, iz kojih razloga bila na Golom otoku. I to je bilo vrlo često stvar nekog slučaja, da je neko nešto rekao, nešto "lupnuo" i poslije nije mogao da se iz toga izvadi.

među rodbinom, porodicom. To nije zadovoljavalo moje intimne težnje za političkom aktivnošću. Na kraju sam se skrasila u Ženama u crnom. Kad te neka grupa prihvati takvom kakva jesi, to znači mnogo".
(Neda Božinović, na radionici ŽuC, februar 1977)

BILA JEDNOM JEDNA ZEMLJA – DA SE NE ZABORAVI

Šta je to što je kod većine aktivistkinja ženskih grupa pobuđivalo neku dozu nostalgije za Jugoslavijom?

- Ja mislim da je to, u stvari, bio onaj realni život. Znače, mislim da je Slobodan Milošević najcrnju stvar komunizmu i socijalizmu napravio time što ih je demontirao. Što je podsticao pisanje svega onoga što je moglo da dezavuiše socijalizam. Mnogi kažu da je on imitirao Tita – on je njega demontirao. I to su ljudi doživjeli kao atak na svoju ličnost.

Možete misliti kad počne velika hajka kako se ovdje ništa nije radilo, kako ništa nismo napravili, kako socijalizam ovoj zemlji ništa nije dao. Taj nesrećnik inženjer, radnik, ne znam ni ja ko, krepavao je radeći vrlo teško na svom poslu stvarajući nešto. Jednom prilikom, dok smo bili na Novom Beogradu, neko je rekao: - Pa šta je ovaj socijalizam dao? Na to sam ja rekla: - Pogledaj ovaj grad, tu je bio pijesak. Šta misliš da je to samo po sebi niklo? To su desetine, stotine hiljada ljudi gradili i radili u radnim akcijama. Ja neću reći da je to bilo idealno, ali onim dječacima i djevojkama, teško je bilo raditi u radnim akcijama, ali oni su to sa ponosom radili, jer su smatrali da na taj način zemlja izlazi iz zaostalosti. I sad kad neko kaže da je to ništa, onda je čovjek uvrijeđen i žao mu je... Otud ta nostalgija, ne za svojom mladošću, već za onim što je bilo lijepo u toj mladosti. Kad počne priča kako smo imali te silne namještene proslave praznika, omladinske, dječije proslave... A kako je bila divna prvomajska parada - mogućnost da se ode, da se vidi ono sve što se moglo prikazati na jednoj paradi. I sad vi njemu to oduzimate. Naravno da to izaziva otpor i kontra - stav.

Nisu svi bili zadovoljni sa svim tim što se dogodilo. A kad sve skupiš, analiziraš, šta je bilo najbolje..., šta je bilo lažno za neki režim, a šta je bilo iskreno, što su ljudi osjećali i mislili, vidi se da nije sve bilo tako namješteno, da je tu bilo mnogo iskrenog entuzijazma. Kad se priča o tome da su ljudi na silu tjerani da raščišćavaju ruševine... – Pa, to je cijela Evropa radila! Mi smo u to možda unijeli onaj omladinski elan i entuzijazam da možemo bez ičije pomoći nešto napraviti. Bili smo oduševljeni kad su se žene uključile. One su bile nosioci entuzijazma i svega toga i sad vam to odjedanput neko oduzima.

Čini se da je to deo patriotizma, možda ga Vi upravo tako i definišete?

- Patriotizam je da učiniš nešto za svoju zemlju, za njenu slobodu. Ništa više. Nikakav šovinizam, nikakvo soljenje pameti drugome, nego ravnopravno sa drugima da se suprotstaviš okupatoru, onome ko ti dolazi u zemlju čizmom. Treba imati u vidu još jednu činjenicu, a to je da je cijela Evropa tada

bila obuhvaćena antifašističkim pokretom. Hitler je ludovao 1933. a 1939. je započeo rat u Evropi: nasilje, ubistva, progoni. Naravno to nije bilo ni za koga prijatno, niti je moglo da okupi neke ljude na fašističkoj ideologiji. Antifašizam je jedna od komponenata izražena u našem ženskom pokretu. Sa tim smo otišle u rat, sa tim smo prošle rat.

U ratu se desilo nešto što nismo predviđale da će se desiti. Vidjele smo to selo jugoslovensko: srpsko, hrvatsko, bosansko... bijedno, siromašno, vašljivo, stjeničavo. Slike pretučenih, prebijenih žena, koje su nalazile načina da se u toj bijedi održe, da održe svoju dječicu... Njih smo doživljavale kroz rat, unijele su nekako uvjerenje da se za tu ženu drugačije borimo. To je naš patriotizam bio. Ne bilo šta, nego pomoći toj ženi, pomoći tom bijednom seljaku, koji isto tako ništa ne zna i iz neznanja često radi ono što ne bi smio. Eto, sa tim smo mi otišle u rat.

Kad smo iz njega izašle, taj rad smo nastavile. One silne hiljade žena koje su učestvovala u obnovi zemlje, raščišćavanju ruševina, brizi o djeci palih boraca, bile su prihvaćene u ženskom pokretu. Bilo je tu građanki, ali i onih koje su često bile i na drugoj strani, ali su bile voljne da priteknu u pomoć i nisu bile odbačene. Antifašizam je bio širok ženski pokret.

Zato su žene bile u prvim redovima obnove?

- Kad je riječ o ženskom pokretu (vidjeli ste otprilike kakav je on bio krajem 19. i početkom 20. vijeka... To je bio građanski pokret, sastavljen od različitih udruženja i alijansi, gde je preovladivala nacionalna i humanistička ideologija. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, jugoslovenski ženski pokret je prihvatio i nacionalnu i humanističku komponentu. U njemu nikada nije došlo do sukoba na toj liniji. Sve su te žene bile patriotkinje, sve su bile spremne da urade nešto za svoju zemlju, bilo materijalno, bilo da pomažu kod ranjenika ili djece. To je ono što smo sačuvala iz građanskog ženskog pokreta i to zahvaljujući činjenici da je u Ženskom pokretu Kraljevine Jugoslavije bilo vrlo aktivnih žena okupljenih u Omladinskoj sekciji koje su tu ideju sačuvala i nisu dozvolile da se žene cijepaju nego su u Drugi svjetski rat otišle kao patriotkinje.

Koliko je bilo dobro, a koliko nije primjenjivati "ključ": nacionalni, po polu...?

- Znate što, ja sam zadovoljavala nekoliko "ključeva" i tome mogu da zahvalim za mnogo toga. Prvo, rodila sam se u Hrvatskoj, mada mi to nikad nije bilo opredjeljenje. Prosto se čovjek negdje rodi. To sam uvijek kazala, Hrvatica - isto kao kad bi neko rekao da imaš crne oči. To je za mene bilo jednako. Nisam ni zaslužila, niti sam se za to borila. Drugo, bila sam žena. Treće, bila sam u pokretu prije Drugog svjetskog rata, što se jako cijeno. Četvrto, bila sam u ratu iz koga sam izašla kao major. Malo je bilo žena sa tim činom. Mislim da je bilo samo dvije žene pukovnika i samo jedna žena general - Roza Papo. To čak nije bila ni Cana Babović, prvoborac i član CK. Ja sam bila major - treći ešalon. To je mene guralo naprijed. Kad se traži, daj ženu, daj Hrvata, daj borca od 1941. dai ovo. dai ono... ja sam sve to zadovoljavala odjednom

Dokle je Vaš uticaj dosezao?

- Moj uticaj se prostirao na onu sredinu u kojoj sam radila. U ratu, na brigadu u kojoj sam bila, poslije rata, na opštinu u kojoj sam živjela i radila, na grad. Jedno vrijeme u Beogradu sam bila sekretar Komiteta i mogu da kažem da sam imala ugled upravo zbog svega onoga što sam malo prije rekla. Drugo, po načinu života. Bila sam vrlo skromna. Nisam nikome "turala prste u oko". Moj muž je bio vrlo skroman čovjek, takođe. Mislim, bez lažne skromnosti, da smo bili cijenjeni i zbog svoje boračke i komunističke prošlosti, ali i zbog nekog sopstvenog puta koji smo izabrali i vrlina koje smo imali. Nismo se istrčavali.

U svim patrijarhalnim društvima ženama se dopuštalo značajnije uplitanje u oblasti zdravstva, prosvete i kulture. Jesu li to bile oblasti Vašeg delovanja?

- Ne. Ja sam bježala od toga. Ja sam bježala od domaćinstva i od toga da budem domaćica. Mislim, da je to stvar vaspitanja. Bježala sam od zdravstva, bježala sam od socijalnih problema, ali, ne da bih izbjegla probleme u tim oblastima. Više godina sam čak radila u Savezu boraca, gdje sam se bavila isključivo socijalnim problemima ranjenika koje je svako zaboravio. Izgleda da se to redovno dešava poslije svih ratova, a desilo se i poslije Drugog svjetskog rata.

Mogu da vam kažem da i danas žive neki principi pomoći invalidima, koje smo moji saradnici i ja ustanovili još pedeset sedme godine. Žalim što se sad, na neki način, to zaboravlja. I za današnje ratne invalide, ja neću da ulazim u to kako su ranjeni, to su teške traume koje su doživjeli. Mislim da su zaslužili da se država, koja ih je natjerala u rat, za njih i pobrine. Bez obzira kakvog su oni političkog opredjeljenja, uvijek mi dođe žao kad vidim da o njima niko ne vodi računa.

Mi smo imali nekoliko ogromnih akcija na toj liniji. Da nismo tako posturali, naš socijalizam bi bio daleko siromašniji za onu ljudsku komponentu. Recimo, stanovi za bivše borce, za djecu palih boraca – 280.000! To smo radili zajedno sa ženskim pokretom. Nije to bilo jednostavno izvesti. Imali smo hiljadu problema, svaki dan bi nekakav problem iskrasnulo. Time sam se vrlo zdušno bavila. Ali, nije to bilo moje opredjeljenje da se bavim konkretnim, praktičnim radom u socijalnoj zaštiti. Bavila sam se više tim principima i kako, poslije rata, te strašne traume otklanjati iz društva. Godinama sam odlazila na međunarodne konferencije bivših boraca, gdje sam bila u socijalnoj komisiji koja se bavila ne kako konkretno pomoći Petru, Pavlu, već time kako napraviti sistem koji će funkcionisati – da se zakonom riješe njihovi problemi, da to funkcionise bez mene. Nije stvar u tome da ja idem tamo, već da napraviš sistem koji će pomoći. I tada sam se bavila nečim što je politika djelovanja ženskih grupa danas. Sada gledam, svake subote, jednu emisija o hendikepiranim. Rado je gledam, jer uvijek nešto novo čujem.

U to vreme nije bilo problema oko zapošljavanja?

- Pa nije. Bilo je problema u tom smislu što Srbi nisu voljeli da rade, Srпкиnje još manje. Sramota je za ženu bilo raditi. Trebalo je izboriti se da žensko dijete ide u srednju stručnu školu, ili na zanat. Žensko dijete nije trebalo ni u kakvu školu da ide, već da sjedi kući i čeka muža. To je naš prvi problem bio, koji smo otkrile. Zato su na edukativnim skupovima žene ubijedivale žene da treba da daju svoju žensku djecu, prvo u osnovne škole, a poslije u srednje stručne škole. Ima u mojoj knjizi statistika kako je sve to išlo.

Recite nešto o Drugoj modernizaciji.

- Radeći knjigu o Drugoj modernizaciji posmatrala sam žene, njihov rad, zapošljavanje, školovanje... i to je bilo fantastično, na svakom koraku se vidjeo napredak⁶. Sve je, na kraju, palo u vodu. Mi smo recimo tih godina, ovdje u ovim fabrikama, fabričicama prehrambenih proizvoda nailazili na žene Ciganke koje su bile prve radnice. Srпкиnje nisu htjele da rade. Tada sam radila u Državnoj kontrolnoj komisiji i kad bi čuli da se negdje nešto loše događa, išli smo da vidimo šta se to događa. U Inspektoratu je radio jedan lekar, Slovenac. Kad se vratio sa inspekcije, rekao mi je: - Nemoj nikad tamo da ideš! Rekoh: - Zašto? Veli: - Ako vidiš ono šta se tamo događa, nikad nećeš konzervu jednu pojesti. To je tako užasno bilo. Naravno on je opisao kako izgleda higijena, kako se postupa sa voćem... To smo bili mi - lijeni i prljavi. To ću reći sa punim ubjeđenjem da je to tako, jer sam to gledala.

Prije godinu i po dana pisala sam o toj Drugoj modernizaciji i o ženama i njihovim dostignućima, njihovom radu u tom vremenu, pa sam pregledala nekoliko publikacija Zavoda za zdravlje. Angažovali smo tada čitav bijeli svijet (ali su to žene radile) da hode po selima i vide: kakva je situacija, šta treba uraditi, kako treba konkretno planirati. Strašno je ono što sam tamo pročitala. To se događalo poslije rata, pedesetih godina, recimo pedeset druge i treće. Žene su još uvijek, umirivale svoju djecu makom i nije bio rijedak slučaj da djeca umiru od toga. U Vojvodini je bilo manje abortusa, ali je bilo više

⁶ "... Analfabetske tečajeve su, posle završetka rata, vodili prosvetni organi i druge organizacije dok je AFŽ vodio propagandu i organizovao žene da ih posećuju... Prema podacima za godine 1948, 1949. i 1950. više od dve trećine opismenjenih... bile su žene sa sela (oko 70% ili 1, 477. 000) od 26 do 45 godina starosti... Aktivnost žena na zdravstvenom prosvjećivanju postepeno je postajala trajnija i sistematičnija... organizovani su šestomesečni tečajevi zdravstvenog prosvjećivanja u zaostalim krajevima zemlje kojih je bilo u svim republikama. Do 1953. održano je više od 9.000 ovakvih tečajeva koje je pohađalo oko 230.000 omladinki.... Tako su već 1955. u Jugoslaviji radile 354 organizacione jedinice, ordinacije, dispanzeri i savetovališta za trudnice i porodilje sa 294 lekarki i lekara... Godine 1968. ukupan broj domaćinstava snabdevenih nekim trajnim potrošnim dobrima iznosio je: električnim šporetima 36,9%, mašinama za pranje rublja 10,9%, frižiderima 25,1%, automobilima 7,9%..."

(Neda Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji* u: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Beograd 1998)

čedomorstava. Sve smo mi to iznalazile šetajući po Jugoslaviji, Srbiji i raznim krajevima, utvrđujući situaciju kakva je bila. A ona je bila bezizlazna.

I ovakve paradokse smo imali. Grade se stanovi, ovi naši, kakvi su mali sa malim vratima... a namještaj je još uvijek onaj glomazni, koji ne može da uđe ni na kakav ulaz. To ćete vidjeti kad pogledate novine. Niste mogli ubijediti drvoprerađivačku industriju da treba da radi lakše stvari. Na sajmovima smo pokušavale da uradimo nešto po tom pitanju. Bilo je dobronamjernih ljudi koji su bili na liniji žena, shvatali problem i pomagali nam. To su obično bili stari komunisti. Jedan od njih je bio Rade Kušić, direktor preduzeća koje je propalo kad je on prestao da bude direktor.

U svakom slučaju, malo po malo u tihoj kontra - akciji, koja nije bila glasna (tu i tamo je neko progovorio, ali brzo je bio umiren), polako, polako, taj korov je ponovo počeo da hvata sve redom. Ja se i danas čudim da smo ipak toliko postigli pored svih tih otpora.

Ako se gleda istorija socijalizma, onda se vidi ta smjena perioda afirmacije i stagnacije u odnosu na ravnopravnost žena. Interesantno je čitati istoriju socijalizma kod nas i gledati kroz one stavove koje su zauzimali socijalisti, i komunisti, godinama od kongresa do kongresa. Radilo se uvijek o vrlo određenim socijalističkim shvatanjima, ali ništa od toga, od kongresa do kongresa nije sprovedeno. Bila je to stalno neka rupa na planeti. Jedini koji je govorio o ženama, koji se zalagao za neki drugačiji stav prema nama, bio je Tito. Na kongresima je samo on govorio o ženskim problemima, ako nije bio poseban referat Vide Tomšič. I Blagoje Parović jednom prilikom. Tada su se i neke mjere preduzele u pogledu primanja u partiju, a opet je na čelu te akcije bio Tito. Što god mislili o njemu ne možemo prijeći preko činjenice da je on bio taj koji je jedini iskreno pokretao pitanje žena u KPJ. Pod njegovim pritiskom su se formirale prve ćelije žena, neposredno pred rat, negdje trideset osme, devete, četrdesete... Mislim da su njegov izbor bile te mlade žene, članice komisije CK, koje su jako mnogo doprinijele omasovljenju partije. To su bile Mitra Mitrović, Milica Šuvaković...

Razgovarala sam sa Mitrom neposredno prije njene smrti prošle godine. Prebacila sam joj što nije ona pisala o ženskom pitanju, bilo bi to daleko bolje, daleko bogatije, jer je jako lijepo pisala. Bila je već bolesna kad sam došla do nje. Donijela sam joj knjigu *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* da pročita i kaže svoje mišljenje. Molila sam je da me kritikuje, jer nisam bila sigurna da je koncepcija koju sam uzela bila dobra. Ni riječ kritike nije uputila. Rekla sam: - Nisi pravedna, sigurno tu ima dosta rupa. Žao mi je što je umrla Bosa Cvetić (to je bila takođe komunistkinja). Ona bi meni sigurno svašta rekla i mi bi se dobro posvađale, ali na kraju bi to ispalo dobro. Kaže: - Neću da te kritikujem, šalila sam se kad sam to rekla. To je bio njen odgovor. Poslije toga još jedanput smo se našle oko tih stvari. Nisam nigdje napisala o tom našem razgovoru.

Bilo bi lepo da makar posredno ostavimo trag o njoj.

- Neće se sa mnom složiti sve žene zato što ima onih koji njen rad mnogo ne cijene. A to je opet ta tvrda struja u socijalizmu koja nije mogla da prihvati labavljenje te takozvane linije. Mitra je bila širokih gledanja, imala je mnogo razumijevanja kad je riječ o ženama⁷. Ja ne znam drugi njen rad. Ko je bliže poznaje iz tog dijela posla može imati precizniji sud. Čovjek je uvijek višestрана ličnost, nikad nije jednostran. U nekim stvarima je vrlo prihvatljiv u nekima je odbojan. Ja to pripisujem njenom mentalitetu.

Ali, kad je riječ o ženama, radila je kako je najbolje umjela. To je interesantno. To isto možete zabilježiti da ne zaboravim. Ona je bila vrhunski intelektualac a sve vrijeme rata radila je sa ženama - seljankama i njih je forsirala. Predsjednica AFŽ je bila Kata Pejnović, žena kojoj su ubili sedmoro djece. Ona je, kao predstavica jedne grupe žena koje su bile aktivne za vrijeme rata, trebala da doprinese politici AFŽ-a. Kata je bila, osim toga i stara komunistkinja, uvažena u svom kraju i nije bilo pogriješno što je bila na tom položaju. Naravno da Mitra nije imala podršku u tome što je forsirala žene koje su bile predstavnice svoje nacije, bez obzira koje. Eto, to je otprilike ono što bih rekla o Mitri Mitrović.

Bilo mi je jako žao kad je napadnuta kao žena Milovana Đilasa za ona shvatanja koja je on izrazio u odnosu na partiju i komunistički pokret. Ona je u svom razjašnjenju govorila o tome da se ne slaže sa njegovim shvatanjima, ali je bila protiv toga da se na takav način vrši obračun sa čovjekom, koji ima velike zasluge za razvoj partije. Nikad nisam dolazila u sukob sa Mitrom, a, eto, pred kraj njenog života našla sam snage da se sa njom nađem i razgovaram o onim pitanjima koja su nam bila zajednička.

Nisam ništa pitala o Bevanu, engleskom socijalisti koji je prihvatio i podržavao Đilasa. Kad biste znali ono što ja znam, ili napola znam, na drugi način bi razgovarali o socijalizmu u Jugoslaviji. Evo, na primjer. Sad skoro je umro Vlado Dapčević. Ne znam da li ću vas razočarati, bio je devetnaest godina u zatvoru?

Njegov životni put nije nepoznat.

- Moguće. Inače je golootočanin. Cijela priča o Golom otoku se svodi na to da se radi o istinskim komunistima. To su bili staljinisti, da se razumijemo. Oni su pošli za Staljinom četrdeset sedme do pedeset druge. Ono što je u mojoj glavi o golootočanima nije istina, a nije istina ni ono što golootočani pričaju o sebi. Bilo je tu jako mnogo ljudi, u koje spada i Dapčević, koji su htjeli pošto-poto da nam nametnu Staljina i staljinističku opciju protiv koje smo se

⁷ Mitra Mitrović:..."Nikad ženama kod nas nisu dali ranije da se bave važnim političkim i društvenim poslovima... Sada mi smo dobile sva prava, ona su izvojevana u zajedničkoj borbi u koju su stupile hiljade žena da bi jedanput nestalo najljućeg neprijatelja i naše domovine i nas žena." (Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, str. 148, Beograd 1996)

mi jako borili i do kraja izborili. Oni su bili zaljubljeni u svoju verziju komunizma – staljinskog.

Sa druge strane bilo je među golootočanima veoma mnogo ljudi koji nisu imali veze sa ideologijom staljinizma i titoizma. Bilo je da su negdje "izlanuli" neku budalaštinu pa su ih optužili da su pristalice Staljina, što nije bilo tačno. Bilo je dovoljno i najmanju sitnicu da kažeš pa da se to shvati suprotno od onoga što si htio. I ljudi su bili vrlo tvrdi kad je trebalo odbraniti takvog jednog čovjeka.

Reći ću primjer mladića koga sam znala iz rata kao kurira. Bio je izvanredan kurir kakav se može samo zamisliti, čestit mladić koji svaki svoj zadatak izvršava kako najbolje zna i umije. Bio je inače brat komandanta brigade. Njega smo poslali 1945. u Sovjetski Savez. On je bio taj koji je nagovarao svoje drugove da ne ostanu u Sovjetskom Savezu. To su i učinili. Postao je major JNA. Bio je malo prijek. Jedno večer, u Zagrebu, vojnici su u kasarni, gdje je bio major, pravili nered. On je podviknuo: - Nemojte to da radite, da ste u Sovjetskom Savezu vidjeli biste svoga boga! To je neko prijavio, njega su uhapsili i poslije istražnog zatvora...

On je nakon četiri godine došao do mene. Do mene uopće nije bilo teško doći. Bila sam sekretar CO Saveza boraca Jugoslavije. Ko god je htio mogao je da zakuca na moja vrata. Mogao je do mene da dođe bez ikakvih problema. Kad je izašao iz zatvora, javio mi se, jer je hteo da razgovaramo. Ispričao mi je cijelu svoju tragediju sa Golim otokom. Bio je tamo dvije godine. Pitala sam ga: - Dobro, kako si završio na Golom otoku? Zar nisi mogao da nađeš one naše komandante iz Pete crnogorske, zamenike komandanata... da potvrde kakav si ti dečko bio za vrijeme rata? Koliko znam niko od njih u zatvoru nije bio. A stvarno smo ga uvijek uzimali za primjer. On se nasmijsao. – Znaš, kaže, išao sam kod tog, pa kod toga i toga, niko sa mnom nije htio da razgovara. Rekoh: - Zašto nisi došao kod mene? - Što da dolazim kod tebe, ti nisi naša, ti si došla iz Dalmacije. Kad me nisu razumjeli moji, po čemu bi razumjela ti? Rekoh: - Grdno si pogriješio. Što bih bila rada? Otišla bih do Tita, da mu ispričam ko si, kakav si bio i što o tebi mislim. –E, kaže, ti to meni lažeš? - Ne lažem! I šta je sad s tobom? - Imao sam dobrog isljednika. Dao mi je papir i olovku i ja sam na četrdeset strana napisao svoju istoriju i poslao Aleksandru Rankoviću. Poslije par dana šef logora je dobio befel da me puste iz zatvora. Jer, ja sam pušten iz zatvora zahvaljujući Aleksandru Rankoviću. - Jesi išao kod ovih? - Šta da idem? Došao sam kod tebe.

Imao je sto problema koje sam pokušala da, sa civilima, riješim i uspjela sam u tome. Bio je vrlo zahvalan, jer se bio oženio i imao dvoje djece. -E, da sam ja znao, ja bih poštedeo sebe... Onda ga je primio Đuro Pucar Stari a Ranković mu je dao befel da ga vrati u partiju. Tada nije bila velika satisfakcija što je vraćen u partiju. Znači, zapravo ništa od svega toga nije bilo. Nisam samo ja to procijenila, nego i ljudi koji su bili oko njega. Hoću da kažem kako su obične, male, bezvezne stvari došle glave jednom poštenom čovjeku. On je poslije otišao u penziju. Često mi se javljao. Jedino je žalio što nije rehabilito-

van, što mu se kazna nije smanjila. Ne znam da li je to uspjelo. Poslije sam izgubila vezu sa njim. Eto, to su tako te nesrećne stvari sa golootočanima. Inače mi je mnogo pomagao, kao član boraca NOR-a i član Saveza boraca, u otkrivanju malverzacija, koje su vršili borci NOR-a.

Koje su to vrednost koje nam socijalistkinje predaju?

- Ne bih, čak, rekla socijalistkinje već nasljeđe žena Jugoslavije⁸ i građanki i socijalistkinja i komunistkinja. Prije svega to je pokret protiv patrijarhata, što je bitno. Dok se ne oslobodimo patrijarhata, ne možemo ići naprijed, a patrijarhat svuda postoji, nije apstrakcija. Postoji među socijalistima i među komunistima... njega svuda ima. Prema tome, protiv patrijarhata se moramo samo konkretno boriti. To je čak i u meni. Kad upadam u probleme koje ne znam i koje nisam raščistila, mislim ovako ili onako i upadam u te patrijarhalne navike.

Čini se da smo nasledile čitav korpus prava za koja, izgleda, treba ponovo da se borimo?

- Ne bih rekla. Ta prava nisu oduzeta, samo su zaboravljena. U zakonu postoje. Ne daju ti dječiji dodatak, onda je sasvim svejedno postoji li zakon, ili ne. Tu je ono gdje su žene izgubile korak. U vrijeme AFŽ-a tako nešto se nije moglo dogoditi. To bi odmah bila uzbuna na veliko. Ko smije da smanji dječiji dodatak?

Mislim da je privredna reforma iz šezdeset pete godine dosta "omanula" zahvaljujući ženama, jer nisu pristale da se preko njihovih leđa reforma sprovo-

⁸ "...Druga generacija feministkinja, sredinom 20. vijeka, zahvaljujući moćnom antifašističkom pokretu žena koji je rođen uoči Drugog svjetskog rata, uspjela je da ostvari potpunu ravnopravnost. Strategija ovog pokreta bila je: koristiti sve mogućnosti da bi se riješavali svakodnevni problemi žena i da bi se postigla ekonomska i politička jednakost žena i muškaraca. I istovremeno nastojati da se što više žena uključi u antifašistički pokret. Rezultati nisu izostali. Žene su 1942. dobile aktivno i pasivno biračko pravo i birane su u organe vlasti, a 1943. i 1944. su birane i u najviše političke i predstavničke organe stvorene tokom rata. Godine 1942. od mnogobrojnih ženskih inicijativa, odbora i grupa... koje su nicalle širom zemlje, stvorena je jedinstvena, autonomna politička ženska organizacija – Antifašistički front žena. Poslije rata, svi feministički zahtevi su ostvareni: pravo na abortus, potpuno školovanje ženske djece u osnovnim školama, 49% đaka u srednjim školama su ženska djeca, na univerzitetima procenat studentkinja se kretao od 39% na tehnicu do 62% na fakultetima društvenih nauka i medicini. Gotovo 40% zaposlenih su bile žene. Žene naravno nisu bile zadovoljne postignutim, zahtijevale su više. Međutim, sa birokratizacijom društva, ženska autonomna organizacija je ukinuta. O problemima žena brinula je Konferencija za društveni položaj žena kao nesamostalni organ u Socijalističkom savezu radnog naroda. Žene su, dakle, bile na putu da postanu ravnopravne građanke – što im je zakonom priznato, ali ne i potpuno ostvareno zbog opštih ekonomskih i materijalnih uslova. U patrijarhalnim odnosima život je neprekidno nametao i nove probleme ženama, ali su oni u Jugoslaviji bili zapostavljeni. Treća generacija feministkinja pojavila se na jugoslovenskoj sceni tek 1978". (Neda Božinović, izgovoreno na panel diskusiji ŽuC: *Da li smo građanke ili samo supruge, majke i sestre građanima?*, 7. avgusta 1993)

di. Reformom je bilo predviđeno da se umanjuje dječiji dodatak. Citave kategorije žena bi time ostale bez toga.

Moram da vam ispričam priču. Reformom se mnoge druge stvari nisu dirale, a onda su se žene pobunile. Jednom naredbom bilo je predviđeno da se smanji dječiji dodatak i da se određene kategorije žena, preko cenzusa, izbace iz kruga primalaca dječijeg dodatka. Samo da dodam da su bračna i vanbračna zajednica, kao bračna i vanbračna djeca, imali podjednak status pred zakonom. Dječijom zaštitom se bavila Branka Savić, žena Pavla Savića, i bila je uspješna u tim akcijama. Ona se zalagala, i ne samo ona već svi njeni saradnici, da se to ne uradi. Ja sam u to vrijeme bila u Ustavnom sudu i nalazila sam se u komisijama koje su raspravljale o tim stvarima. Na sastanke sam odlazila kao građanin, bez prava glasa, jer kao ustavni sudija nisam mogla o tome da diskutujem, ali sam Branku podržavala. Jednog dana ona meni kaže: - Molim te dođi na sastanak hoće da nas "pređu". - Kako? - rekoh. - Hoće da ustanove cenzus takav da, ako se radi o samohranj majci i jednom djetetu, ona nema uslova da bude ispod cenzusa. Sad će pola žena (izračunala je) ostati bez dječijeg dodatka. I ona se zajedno sa nekoliko žena koje su bile prisutne, za njih borila. Međutim, komisija kao komisija sve to anulira i bude po njihovom. Drži se sutradan sastanak u SIV-u. Branka ide tamo, na sastanak i kaže: - Moram sad da ubijedim one ljude koji tamo sjede, političare, da to ne ide. Kad se završila sjednica, ona me zove i kaže da nije uspjela. - Šta da radim? - Znaš šta Branka, ajde da pišemo Titu. On je bio vrlo osjetljiv na žene radnice. Hoćemo li? Hoćemo. Rekoh: - Dođi kod mene pa ćemo za čas to urediti. Dođe Branka i mi to napišemo za čas, na pola strane, jedno pismo u tri rečenice, da to pogađa samo radnice, vrlo kratko. Ja sam u kabinetu predsednika imala jednog svog ratnog druga pozovem ga i kažem: - Poslaću ti pismo za maršala i molim te priključi ga Uredbi o dječijem dodatku. Kad ga priključiš tamo, javi šta je bilo. Tako i bi. Zajedno na sto Titu dođe Uredba i naše pismo i on odbije da to potpiše. Ako predsednik vlade ne potpiše uredbu, ona ne može da se objavi. Napravi se panika. Tito odbio da potpiše Uredbu. Kako? Šta? Nas dvije ćutimo, ne smijemo ništa da kažemo. Onda su mu poslali naknadno. Opet nije htio da potpiše. I tako su ostali dječiji dodaci. A bilo je još akcija koje su, po njihovom mišljenju uperene protiv privredne reforme, u stvari bile su uperene protiv neravnopravnosti žena. Moglo se to na drugi način riješiti. Bilo je sigurno još negdje "lufta" gdje se moglo ekonomisati.

Zatim, oko dječijih ustanova smo cijelog vijeka ratovali. Radilo se o tome hoće li se organizovati u preduzećima ili u mjestu stanovanja, hoće li biti vrhunska da zadovoljavaju sve higijenske uslove, ili može biti malo slabije. Mi smo jedno vrijeme vodile akciju da se u svim stambenim zgradama odredi stan gdje će se organizovati smještaj i čuvanje djece. Tada nije bilo socijalnih radnica, nije bilo ništa. Predviđeno je bilo da tamo rade penzionisane učiteljice ili žene koje to hoće da rade. Napravili smo ih nekoliko i onda se digla dževa. Dogodila se gripa, i tako nešto. To se i sada dešava, ali onda je to bilo bogohulno. I onda je to iskorišćeno da se prave skupe jaslice.

Postoji kontinuitet ženskog pokreta, mada ga ne priznajemo, pokušaj je da se odbaci socijalistički period i njegovo iskustvo. Zašto imamo potrebu da svet stalno počinje od as?

- Ne znam. To je nešto u mentalitetu. Razmišljala sam o tome koliko bi štedjeli sredstava, nerava i svega, da smo prihvatili činjenicu da je postojala jedna kraljevina, da je poslije kraljevine došla jedna socijalistička zemlja... a napravile su se i gluposti.... Ne, mi smo rekli da socijalizam ništa nije napravio da je kraljevina jedino nešto doprinijela u pogledu demokratije. Kraljevina i demokracija – nema veze.

GRAĐANKE, SOCIJALISTKINJE, KOMUNISTKINJE, FEMINISTKINJE, MIROVNJAKINJE...

Pre i za vreme Drugog svetskog rata žene su imale odgovorne funkcije da bi sa završetkom tog teškog perioda bile potisnute.

- Pričala sam već o entuzijazmu žena, o njihovom uključivanju u pokret ... Jedna mlada književnica je slično pitala: – A sad? Sad su nas muškarci opet potisnuli. Moramo biti svjesne da se moramo ponovo boriti. Ona kaže: - Pa to nema kraja. To je uvijek tako. Ima jedna dobra knjiga Francuskinje Andre Mišel, koja piše istoriju ženskog pokreta. Kad čovjek pročita tu knjigu, onda dobije utisak: što god su žene izmislile kroz istoriju, uvijek je tu bio muškarac koji je to razrušio, vratio nazad, tjerao da opet iznova nešto pokušavaš. To je jedan permanentan proces. Fantastično je kakvi se sve načini koriste da se žena ponovo vrati natrag.

Da li će biti potisnute žene koje su značajno doprinele promenama na političkom planu u oktobru 2000?

- U to sam više nego uvjerena. To pokazuju procesi koji su se ranije odvijali, ne samo poslije Drugog svjetskog rata. I tokom Prvog svjetskog ratu žene su bile mirovnjakinje. One su usred rata održale mirovnu konferenciju i odlazile, kao delegati u neke od evropskih vlada, da traže prekid rata. To su bile žene međunarodnih ženskih organizacija. Ni jednoj muškoj organizaciji to nije palo na pamet. Ni nobelovcima. Ženi nije u prirodi da ratuje. Prošla sam kroz rat, bila sam borac i nikad me to nije oduševljavalo. To je bilo kao nekakva elementarna nepogoda u koju sam upala slučajno, a kad sam već upala nisam se mogla prepustiti da me odnese, već sam se morala boriti protiv toga. Dugo poslije rata, kad su me pitali koliko godina imam govorila sam: - Dvadeset četiri. To je bilo toliko godina koliko sam imala kad je počeo Drugi svjetski rat. Jednom prilikom muž me pitao: - Dokle ćeš ti da pričaš da imaš dvadeset četiri godine? Opepeli se ženo! Tada sam shvatila da ignorišem rat. To su za mene bile izgubljene godine. Imala sam visoke funkcije u ratu, ali to ni malo nije promijenilo utisak. Ne mogu da se požalim da sam kao žena bila zapostavljena i poslije Drugog svjetskog rata. Naprotiv. Uvijek sam to smatrala pozitivnom diskriminacijom da sam često dolazila na funkciju zato što sam bila žena, da se time više cijene neke moje pozitivne osobine, a da se moje loše osobine ne uzimaju u obzir.

Vi ste uvek bili u nekoj vrsti ženskog pokreta?

- Cijela ta priča vezana za socijalni program je uvijek bila u rukama žena. One su bile i akteri, promovisale su te akcije, one su bile rukovodioci, one su

ih i osmišljavale. To je uvijek ista priča. Ali, tu je, moram to reći, naša kopča sa starim ženskim pokretom. Nju su činile feministkinje građanske provenijencije koje su bile vrlo aktivne, vrlo zdušne u Crvenom krstu, dječijim kuhinjama, u prvim obdaništima. Nismo mi imali socijalnih radnika. To su bile žene, koje su iz ljubavi i entuzijazma radile.

Mi smo imale sreće da se naša ženska sekcija još prije Drugog svjetskog rata povezala sa građanskim ženskim pokretom. Na čelu te akcije bila je Mitra Mitrović⁹. Mislim da je ona jako zaslužna za jedan liberalni stav unutar našeg kruga. Od 1936. živjela sam ovdje u Beogradu u Domu studentkinja, gdje smo ostvarile jako dobru saradnju sa građankama. I dan danas pamtim mnoge od tih gospođa, koje su bile spremne da nam pomognu, a kojima smo se mi malo podsmijevale, ali nikad ih nismo dezavuisale, nikad se nismo sa njima svađale.

Pred rat smo pokušale da organizujemo antifašistički skup, ali one tu nisu bile prilježne, ali nisu nas ni napadale. Bio je to jedan modus vivendi.

Neke aktivistkinje ženskog građanskog pokreta nisu se svakodnevno borile za pravo glasa, već su to činile u književnosti i drugim oblastima života i rada. Te ideje zastupale su i načinom života. Umjele su, međutim, da se iz ličnih razloga zavade, a onda bi se preko novina prepirale. Na primer, Jelena Lazarević je jako napadala građanski ženski pokret zbog neke od njihovih akcija. One su joj odgovorile. Čak je Delfa Ivanić, dvorska dama, morala da posreduje da se to smiri. Bilo je među njima okršaja, istina ne naročito važnih.

Recite nešto o vašem angažovanju.

- Evo kako. Ja sam odrasla i vaspitana u jednoj ideologiji, koja je za sebe smatrala da je ispravna. Nisam se mogla pomiriti sa svim onim što je suprotno tome, i to grubo suprotno. Mogu da otpim kritiku i to žestoku kritiku, svakog onog ko se ne slaže sa mnom ako ima argumenata. Ali, ne mogu da prihvatim kritiku koja bez činjenica pokušava da mi nametne neke stavove.

E, kad je počeo raspad socijalističke Jugoslavije nisu se koristili argumenti, već se pošlo od toga da to što smo do sada radili ništa ne valja. Ja ne mogu to da prihvatim. Mi smo ipak, za pedeset godina uradili nešto. Da li je to bilo dobro, ili loše, o tome se da diskutovati – je li moglo ovo bolje ili ne. Ali, kad mi se kaže da ništa nije urađeno od 1945. pa naovamo, to ne mogu da prihvatim. Jer, ja sam učestvovala u tome, u jednom pokretu koji je nastavio poslije

⁹ "... U Srbiji su u komisiju Pokrajinskog komiteta KPJ za rad među ženama odabrane Mitra Mitrović i Dobrila Karapandžić. Sa Ženskim pokretom su se dogovorile da se u njegovom okviru osnuje Omladinska sekcija. Ženski pokret je računao da će dobiti feministički podmladak, a antifašistkinje mogućnost za legalan rad. Uz Mitru Mitrović i Dobrilu Karapandžić, za rad u Omladinskoj sekciji bile su odgovorne: Jelisaveta –Beška Bembasa, Milica Šuvaković, Olga Jojić, Olga Alkalaj, Bosa Cvetić i Slobodanka-Boba Đorđević. Sve su to bile mlade devojkice koje su se već istakle u studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu ili u sindikalnim ili profesionalnim organizacijama..."

(Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, str. 117, Beograd 1996)

Drugog svjetskog rata, u drugim nekim uslovima da djeluje i znam kakvi su sve naponi činjeni da se ta Druga modernizacija ovaploti. Nije to postignuto. Možda ću sad reći nešto što neće biti prijatno za mnoge: u razbijanju, u otporu tog modernizaciji učestvovali smo svi, ljevičari, socijalisti, komunisti. Mi nismo dovršili do kraja ništa. To je činjenica.

Počela sam malo prije da govorim o modernizaciji. Imali smo veliku muku negdje krajem četrdesetih godina da privolimo žene da rade. Mi smo lijena nacija. I ako je riječ o modernizaciji nju su žene iznijele i one su bile te koje su bile vrijedne, koje su nešto uradile, sve drugo je bilo hoću-neću, ili hoću ja ali neka to žena uradi. Sve te silne socijalne ustanove, koje su prvi uslov za neku ravnopravnost žena, odbornici su prihvatili, donijeli odluku, ali izvršenje je bilo na ženama, bilo da su radile u državnim organima – tim našim, kako se danas kaže, institucijama sistema - bilo da su radile na dobrovoljnoj osnovi, da su dopunjavale ono što država nije htjela da radi. Mi smo imale na svakom koraku otpore.

Ako govorim o lijenosti i vrednoći, ja ću govoriti o lijenosti muškaraca, koji ne vole da se bilo što pomjeri u njihovom načinu života pa ni u tome da se ženi da mjesto koje ona zaista zaslužuje.

Nerviraju me žene koje kažu: - Nisam feministkinja, sve što sam postigla, postigla sam svojim radom. Neću da sporim da je u njihovom nastojanju bilo mnogo rada, dosta aktivnosti. Ali ne mogu one tako preko koljena da pređu preko generacija i generacija žena koje su žrtvovala i školu i profesiju da bi nešto učinile za sve žene.

Negdje sam rekla, a to ću da ponovim, da su u tom cijelom poslu oko obje modernizacije žene bile vrlo aktivne. Mi koje smo došle poslije njih, komunistkinje, građanke, mi smo ih pomalo imitirale. Prije rata u Kraljevini Jugoslaviji postojale su humanitarne organizacije. One su prve počele da stvaraju škole, obdaništa, zaštitne domove za invalide i za stare... Sve je to bila aktivnost tih žena. Naravno, njih su pomagale i žene iz svijeta. Naročito Engleskinje, zapravo Škotlandanke. Ali, ne može se prijeći preko napora koji su te žene činile. Kad smo mi počinjale raditi, mi smo njih imitirale. Otkud smo mogle znati za dječiju zaštitu, stare, iznemogle, invalide.... Sve je to nasljeđe, koje za nas nije bilo nikakvo "bacanje prašine u oči" već konkretan rad koji treba da se obavi u jednoj državi da bi što manje bijede bilo, što manje nevolje. To je ono što, čini se, ne treba nikad smetnuti s uma i treba upisati u zaslugu onim prvim ženama borcima za ravnopravnost, ma koliko one bile mucave i nedorečene.

Nisu naravno one to same smislile. Radilo se i o ne malom uticaju međunarodnih ženskih organizacija koje su, takve kakve jesu, bile uvijek na jednoj liniji pomoći ženi. Imala sam prilike da boravim u jednoj od tih organizacija - Međunarodnoj organizaciji univerzitetski obrazovanih žena. Znate kako su one radile? Dovijale su se svim i svačim. Ja ništa ne zamjeram, naprotiv. Nekad čovjek stane pa se misli: - Vidiš, to su dobro smislile. Bila sam u Londonu u sjedištu te organizacije. Smještena sam bila u njihovom hotelčiću i imala sam prilike da tri, četiri dana razgovaram sa sekretarkom tog društva. Ne mogu se

sjetiti, ko je to bio. Davno je bilo. Imale su ogranak ovdje u Beogradu, Novom Sadu.... Poznajem dobro ogranak u Beogradu i prije i poslije Drugog svjetskog rata.

Sad ću vam reći nešto što još nisam zapisala, ali moram i to da kažem. One su imale ovakav sistem: ako hoćete da budete njihova članica, vi morate da prihvatite njihova pravila. Procedura oko ulaznja u tu organizaciju je dugačka, traje dvije, tri godine. Sve vas ispituju, ko ste, šta ste, šta radite... I mala, sitna stvar, jedna riječ u statutu koja se njima ne sviđa izaziva diskusiju po pet, šest mjeseci. I onda morate, htjeli ne htjeli ili da prihvatite njihov stav ili da se odreknete članstva u toj organizaciji. Kad se ta procedura završi, onda vas prime, postajete njihova članica sa članstvom koje u svojoj nacionalnoj organizaciji imate.

A kakvo je to članstvo i to ću vam reći jer sam jedno vrijeme poslije rata tokom pedeset prve i druge radila kao v.d. predsednik udruženja Univerzitetski obrazovanih žena (UOŽ). Ima negdje sačuvana dokumentacija o tome u Arhivu grada Beograda. Ja sam već i zaboravila šta smo sve radile.

Kad su nas blokirali, nije ovo nama prva blokada koju smo doživjeli –imali smo mi blokadu i pedeset prve i druge - nas su izbacili iz svih ljevičarskih organizacija i nismo nigdje imali pristupa. Gdje su oni imali nekog uticaja mi smo bili izbačeni. Tražili smo gdje možemo da prodremo, kao članstvo, da počnemo da razgovaramo. Vida Tomšič me pozvala jednog dana iz Ljubljane da mi kaže: - Hajde malo da se pozabaviš udruženjem Univerzitetski obrazovanih žena. Rekoh: - Mani me, ja nikad nisam od svog univerzitetskog opredjeljenja pravila nešto i sad ja odjedanput univerzitetski obrazovana žena! Ja sam uvijek bila narodni čovjek i nemoj da me vraćaš u neke tokove za koje nemam afiniteta. Naročito zato što sam prije rata, kao studentkinja saradivala sa UOŽ.

Hvatajući te veze sa građanskim pokretom, naravno da nam je bilo jako važan i pokret UOŽ. Za to smo bile zadužene Danica Danilović, studentkinja prava i ja. Odlazile smo na njihove sjednice tako da sam i u to predratno vrijeme bila dosta informisana o tome kako one rade i šta rade. A tamo su bile aktivne studentkinje Beogradskog univerziteta, nacionalistkinje, građanke, ali sa njima se moglo razgovarati. Generalni sekretar je bila Lula Danilović. Bila je živa do prije dvije godine. Imala je preko osamdeset godina kad sam je zvala telefonom da je pitam kako je. Odgovorila mi je: - Odlično, sad sam došla sa bazena. - Ti još ideš na bazen? - Idem, kako da ne, veli, tri ili četiri puta nedjeljno, tako se lijepo osvježim. Eto, to je takva jedna žena, vrlo ambiciozna i vrlo vrijedna, velika nacionalistkinja, ali se sa njom moglo razgovarati.

Kada sam poslije rata tražila žene koje će biti u UOŽ, morala sam odabrati neke, odabrala sam i nju, jer je bila verzirana za tu vrstu aktivnosti i mogla je biti dobra veza iz starog u novo. I moram da kažem da je bila agilna i ne samo agilna, nego i prijemčiva za ono što smo radile: dječija zaštita, kursevi sve što su žene UOŽ mogle da rade.

Ali, kako su radile? One dobiju iz Ministarstva prosvjete imena profesorki u jednom mjestu i onda ih sve proglase svojim članicama. One su univerzitetski

obrazovane, prema tome mogu biti njihove članice. Prije Drugog svjetskog rata je bila velika počast biti član UOŽ. Tu su bile napredne žene. Imale su sekcije u Hrvatskoj, Srbiji i u drugim krajevima. Plaćale su neku članarinu i to se brojilo kao članstvo koje nije ništa radilo, ali je bilo na broju. Ponegdje su držale neko predavanje, zborišta ... i to makar je malo, treba im upisati u zaslugu. Htjela sam još reći šta su ta članstva. To je tako, saberu koliko ima univerzitetski obrazovanih žena, a znate te cifre o članstvu su uvijek proizvoljne.

Da li ste imali veze sa Maticom naprednih žena iz Novog Sada?

- Ne, mi nismo. Mi smo imale sekciju Vojvođanki u Udruženju studentkinja. Vera Guconja – ubila se za vrijeme rata, bila je jedna od tih vodećih žena u Vojvodini među studentkinjama, komunistkinja. Nikad nisam očekivala od nje da će napraviti takav gest koji je napravila, nije djelovala kao heroj. Bila je jedna obična, skromna djevojka koja je jednom momentu uradila ono što je njena savjest nalagala. Uhapsili su je četnici i vukli po selima da je prikažu kao monstrum-ženu. I kad je to sve dosadilo, u jednom momentu je zgrabila bombu nekog četnika, aktivirala i poginula. To je detalj života jedne žene koja nije mogla da prihvati da od nje prave budalu. Vera Guconja ima sina inženjera. U mojoj knjizi imate o tome.

Feministkinje građanskog porekla brinule su o bližnjima u nevolji ali su se takođe borile za opšte pravo glasa, promenu odnosa prema ženi, reformu bračnog prava... To se sve izmenilo posle 1945?

- To se nije postavljalo kao problem poslije četrdeset pete godine, jer je bilo definisano socijalističkim principima. Onog časa kad smo osvojili vlast, žena je bila ravnopravna u svakom pogledu. To je bio princip koji je svako poštovao, bilo dobrovoljno ili... Ima jedna dobra priča. Kaže: - Jesi li za ravnopravnost? Jesam, ali do mog praga. Bilo je problema. Nisu se javljali kao društveni problem, nego u konkretnim odnosima muškaraca i žena u kući. E, tu je sada ta velika uloga žena koje su na svojim skupovima pokušavale teoretski da objasne šta je ravnopravnost i da svaku diskriminaciju žigošu. To je bila sadržina naših skupova, koji su tada držani. Teže je bilo regulisati lične odnose muškaraca i žena. Tu nismo imale neki program, ali je postojala briga da se to stalno drži u ravnoteži. I gdje god bi se pojavio nekakav potez, koji ne valja, mi smo ga žigosale. Bile smo neka vrsta društvenog korektiva. Sjećam se sastanaka na koje su žene dolazile da se žale na svoje muževe, da ih biju. Bez zazora. Nisu se uopšte ustručavale da kažu mužu da idu na sastanak. Onda mi, naravno, dogovorimo da par žena ode da tog muža izgrde. Bilo je i toga da muževi nisu smjeli mnogo šta da urade zbog straha od AFŽ-a. To nije priča. To sam lično čula u selu... AFŽ je ukinut već pedeset treće. Te godine sam bila u jednom selu. Žene su me dočekale na putu: - Bona, veli, što ukinuste "afžiu"? - Dobro, rekoh, sada postoji Savez ženskih društava. - "Ajde, veli, naša "afžia"... Grdan grijeh ste počinili. Gdje ćemo mi sada da se okupljamo? Naši muževi idu u

kafanu, piju, igraju karte, kockaju se, a mi sjedimo u kući i čuvamo djecu. Od kako nema "afiže" mi se više ne sastajemo".

Zašto je ukinut AFŽ?

- Opet patrijarhat na djelu. Svaki put se nađe izgovor da se žena vrati nazad. Ovdje se nije radilo o čistom patrijarhatu, nego o socijalističkoj ideologiji. Kažem to nakon dugog promišljanja o tome što bi to moglo da bude. Došla sam do zaključka da taj događaj ima u svojoj osnovi patrijarhalnu crtu - bilo je teško prihvatiti ženu kao ravnopravnog čovjeka. I tada je socijalizam proklamovao ravnopravnost žena ali "pod našom kontrolom" – pod kontrolom socijalističke partije.¹⁰

Izgleda da smo mi zemlja i narod diskontinuiteta, gde svaka generacija iznova sve počinje, ne priznajući da su prethodne generacije uspostavile vrednosti koje se mogu prihvatiti i razvijati. Da li je to slučaj i sa ženskim pokretom na našem tlu?

- Mi, socijalistkinje smo imale, teoretski, dosta rigidan odnos prema građanskom ženskom pokretu i nipodaštavale smo, uglavnom, njihov humanizam i mirovnjački odnos prema ratu, prema svijetu, prema svemu onome što su zastupale¹¹

Da li je postojao neki drugi plan AFŽ-a, sem kulturno-prosvetnog?

- Socijalistička partija, koja je osvojila vlast, kao princip imala je ravnopravnost žena pa ga je ugradila u sve zakone poslije rata, mada su se žene prethodno izborile za te principe. Niko to nije na tacni donio. Specifičnost jugoslovenskog ženskog pokreta je da je jedno vrijeme bio separatan od socijalističkog, to se u istoriji lijepo vidi. U okviru socijalističkog ženskog pokreta postojao je jako dobar

¹⁰ " ...Pozdravni govor na Kongresu AFŽ-a, jedan broj izlaganja, kao i zaključke o ukidanju AFŽ-a, odnosno o osnivanju Saveza ženskih društava, veliki broj delegatkinja doživjele je kao degradiranje ženskih organizacija i samih žena. A mnoge aktivistkinje organizacije AFŽ-a reagovala su tako što su prestale da rade..." (Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, str.170, Beograd 1996).

¹¹ "...Feminizam u našim redovima treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu kod širenja iluzija da se nekim reformama tobože može riješiti žensko pitanje u okviru klasnog društva..." Iz referata Vide Tomšić: *O ženskom pitanju*, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ.

(Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, str. 128, Beograd 1996). . Sa druge strane, saradivale smo sa njima baš na tim pitanjima, jer drugačije nismo mogle. I to je bila praksa za vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata. Moram reći da su se u ženskom pokretu poslije Drugog svjetskog rata oformile dvije frakcije, jedna meka, koja je bila za saradnju, i druga rigidna, koja je sve rušila. Na sreću, pripadala sam prvoj frakciji. Mnoge moje drugarice su za vrijeme Drugog svjetskog rata ostale kod kuće, neke su čak bile na drugoj strani, ali sa svima sam ostala uvijek u dobrim odnosima. Mogla sam uvijek naći zajednički jezik sa njima i nešto što nas je, bez obzira na naše ideološke razlike, vezivalo. Na žalost, nisu sve bile takve. I kad me pitate kako se dogodilo da je ukinut AFŽ, vjerovatno je ona rigidna struja dobila pravo prvenstva. Ona nije bila tako militantna, kad je riječ o samoj teoriji, ali u praksi jeste.

Sekretarijat žena socijalista (komunista) koji je napravio program organizovanja žena preko socijalističke partije. Ali, zbog visokog stupnja samostalnosti i vrlo nezavisnog programa rada, koji su te žene izborile, napravljen je dogovor da Sekretarijat djeluje u okviru sindikata. To se dešavalo na početku stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1920/21. Činjenica da su ih podredili sindikatu, odnosno partiji, znači da su ih ukinuli. Onda su najaktivnije žene u tom pokretu istupile i priključile se opoziciji. Među njima je bila i Milica Đurić-Toplalović. Bilo je tamo jako dobrih žena. Eto primera kako se socijalizam obračunavao sa ženama koje hoće stvarnu ravnopravnost.

Poslije je tako išlo godinama, od kongresa do kongresa. Daju se zadaci koji se ne ispunjavaju. Ne znam da li je KPJ dočekala Drugi svjetski rat sa stotinak žena, članica partije. Većinu među članstvom KPJ činili su radnici koji nisu marili mnogo za ženske probleme, a nisu mnogo ni znali. Takva situacija je bila sve do 1933. kada je Blagoje Parović prvi pokrenuo pitanje ravnopravnosti žena. Njemu su se pridružile žene koje su se tada okupile u KPJ.

Pitanja vezana za starije osobe, da li su bila u korpusu ženskih poslova?

- Jeste, ali to je više bilo kao nasljeđe građanskog pokreta. To smo prepuštale opštinama. Podržavali smo domove za stare. Ne može se reći da je na tom planu postojala direktna pažnja ženskih organizacija, kao što je to bilo kad su u pitanju djeca, školovanje... To je bio periferni problem.

Da li je bilo nekih akutnih ženskih problema o kojima se nije raspravljalo? Recimo prostitucija. Ne verujem da je cvetala..

- Cvetala je. Cvetala. I stalno se turala pod tepih. U ženskim skupinama o njoj se nije govorilo. Javno niko nije imao hrabrosti da je iznese, čak ni žene. Jedini koji je otvoreno govorio o prostituciji i otvoreno nešto preduzimao je bio Edo (zaboravila sam mu prezime), predsednik Rijeke. Rijeka je lučki grad. Tamo bi se skupile sve prostitutke Jugoslavije. On je par puta dolazio kod žena i tražio da vidimo šta bismo mogli da uradimo.

Šta je bio problem?

- On je polazio od toga da one postoje i ne mogu se zatvoriti oči pred tim. Postojala je opasnost od bolesti i, ako ništa drugo, trebalo im je dati zdravstvenu zaštitu. To je bio i socijalni problem. Trebalo ih je zaštititi na određen način, a ne pustiti ih makroima da sa njima rade šta hoće, da ih iskorišćavaju i to ne samo naše. Bilo je tu "svjetskih" koje bi se skupile na Rijeci.

Zašto taj problem ni u jednoj civilizaciji nije bio rešen, pa ni u današnjoj? Ko su bile žene koje su se u vreme socijalizma bavile tim poslom?

- Različite. Uglavnom, ono što ja znam, to su bile djevojke sa sela koje su bježale od tog seljačkog rada, sirotinja gradska, ali bilo je među njima i dobrostojećih. Kad razmišljam o prostituciji, čini mi se da tu ima jedna komponenta da to žene hoće. Lagodnije je tako živjeti. Nije to sve proizvod bijede i nekog

društvenog sistema. U svim sistemima postoji. Pitanje je samo kako ih zaštititi. Odnosno, kako njima dati mogućnost da se same zaštite. Ne možeš ih ti zaštititi ako se one same ne štite. Treba im dati mogućnost kad ostare da imaju od čega da žive, kroz socijalno i penziono osiguranje. To je za nas jako revolucionarno, dok u svijetu to postoji. Ti se ne možeš boriti protiv prostitucije, ali se možeš boriti da ta kategorija žena živi humanije.

Po završetku Drugog svjetskog rata vi ste u tom prvom rasporedu snaga dobili izvesne pozicije. Kad počinje period kada osećate da jenjava vaš uticaj?

- Ne mogu reći da je taj uticaj nestao. Jenjavao je u tome što se u tim kadrovskim rješenjima žene zaobilazile. Uvijek smo govorile da treba da bude-
mo pet puta pametnije, pet puta vrijednije, da bi dobile neko bijedno mjesto a onaj tvoj kolega, koga ti ne cijeniš, koji nema ni sposobnosti, ni upornosti, ni znanja, to mjesto zauzme.

Uvijek smo bile na začelju kolone: pripremaju se izbori, mi ćutimo, ćutimo, ćutimo. Pred izbore, i ne samo za izbore nego i za sve drugo, iz Socijalističkog saveza, iz SKJ (KPJ) dođe "befel" – dajte pet žena. Ko će sad da smisli pet žena? Zato je jedan od programa koji sam predložila bio da moramo uvijek imati kadrovsko rješenje za mnoge stvari. Nije toliko važno da to bude pet žena, nego da one znaju, da ne kompromituju žene.

Ko su žene koje su bile u vrhovima vlasti i da li su se one ponašale po ženskim principima ili su više usvajale muške principe? Uvek se setim Milke Planinc kao neobične pojave u našem političkom iskustvu.

- Teško je to reći. Vi niste mogli u tom društvu drugačije nego da se ponašate po muškim principima ili će vas zatući, brzo ćete nestati. Morate koristiti iste principe. Milka Planinc, jeste onako robusna bila, ali je bila feministički opredjeljena. Vida Tomšič, takođe. Za nju je Sonja Lokar rekla da je to najveća feministkinja koja nije znala da je feministkinja. Milka Minić je bila izrazito opredijeljena za muški način djelovanja, ali je u suštini feministkinja. Ona to nikad ne bi priznala, ali je u suštini bila feministkinja.

Sada primećujem izjave žena koje su bile u politici ili u javnom životu poznate kako kažu da nisu feministkinje a onda izlože svoj životni stav koji je upravo to.

- Mislim da te žene ništa ne razmišljaju. To je povlađivanje muškarcima. Kad kažu: - Sve što sam postigla, postigla sam svojim radom. Ali, ništa ne bi postigla da nije bilo prethodnica koje su se izborile da ona to postigne, da bude ravnopravna sa kolegama.

Šta je za vas feminizam?

Ima više definicija koje pokušavaju da sve obuhvate, ali ne uspijevaju. Andre Mišel je izvukla jednu formulaciju iz francuskog Rječnika: "Feminizam je doktrina koja nastoji da poboljša položaj žena i da žena dođe u ravnopravan položaj sa muškarcem". Mislim da bolje definicije nema. To je za mene feminizam. Šta

je to što poboljšava položaj, zavisi od svake epohe, svakog društva. U Francuskoj je jedna stvar, kod nas je druga. Ne mogu se sve manifestacije života u raznim društvima podvesti pod jednu definiciju.

Mislim da je najbolja ona definicija koja kaže da je to doktrina koja uči da su žene ravnopravna bića sa muškarcima. Mislim da se napravila vještačka podjela između teorijskog i djelatnog u feminističkom pokretu danas, a ne bi smjelo da se dopusti da se odvoji teorija od prakse. Kao što u drugim intelektualnim granama postoji tehnika i postoji masa tako se to dogodilo u ženskom pokretu danas. To je loše. Mislim da treba učiniti napor da se i ženske studije i inicijative za ženske akcije na neki način objedine. One su počele zajedno pa su se rasturile. To je tako u Beogradu. Svaka žena ne može biti teoretičarka, ali svaka žena može biti aktivistkinja. Aktivistkinja ne može bez teorije, ali ne može ni teoretičarka bez realnosti. Moramo mi malo da pogledamo našu sredinu, da vidimo šta su problemi, a ne samo šta je rekla ova ili ona američka teoretičarka. Ja ih jako cijenim i mnogo čitam, ali ima dosta stvari koje nisu kod nas mnogo prihvatljive.

Da li mislite da je problem našeg ženskog pokreta što nije masovniji?

- To je teško pitanje. Uvijek je problem kako omasoviti pokret. Samo akcija, samo rad, to može. Ne može se teorijom omasoviti pokret. Potrebne su i specijalne društvene prilike kad se on može omasoviti. Sada ima mnogo žena u politici i počelo se politički razmišljati, a koliko je godina trebalo za to...Ne mogu da dokumentujem, ali se nameće pitanje: šta je to što je ženski socijalistički pokret tako umanjilo i do te mere marginalizovalo? Nama su se poslije Drugog svjetskog rata izgubili svi ti pokreti, koji su do tada cvjetali, kad je puštena neka sloboda ženama da se odlijepe od partije. Poslije rata žene su na neki način, stavljene pod tutorstvo socijalističke i komunističke partije. Sve je bilo moguće, ali u okviru Socijalističkog saveza. Kruna svega toga je bilo ukidanje AFŽ-a i pretvaranje u sekciju Socijalističkog saveza. Trebalo je da se u okviru Socijalističkog saveza (koji je reakcionaran i patrijarhalan, kad je riječ o ženama), izborimo za neku ravnopravnost sa ljudima koji su protiv te ravnopravnosti. To je suština. A današnji trenutak, kada su žene stupile u politiku, još je u toku previranja. Iz toga će, valjda, nešto da izađe. Kad ozbiljno razmišljam, nisam zaplašena. Uvijek iz toga nečega mora izaći nešto što je pozitivno. Ali, kad čovjek sluša i gleda što se sve događa muka mu dođe od toliko nezrelih ideja, misli, neznanja. Mi govorimo o ženama, da nemamo kontinuiteta, da nemamo priznavanja ženskog pokreta od ranije, ali to je svuda. To je naša istorija, kultura, svaki skriboman u nekoj novini može da prodaje rog za svijeću i da piše "Markove konake" o našim istorijskim događajima. U toj smo fazi. I svemu se vjeruje, na žalost. Mi nemamo objektivne ljude.

Mislim da je u ženskom pokretu malo više objektivnosti. Druga je stvar što neke od naših teoretičarki nisu svjesne da nam šteti umanjjenje značaja našeg ženskog pokreta. To ne rade namerno. Kad vi danima, godinama, čitate jednu literaturu, a nemate šta da pročitate o ženskom pokretu u Jugoslaviji, onda

...da se zaključka da ga nije ni bilo. Ja sam to doživjela kad sam izdavala knjigu "Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku". Pa gdje si to našla? Sve postoji. Zato naše feministkinje moraju napisati o našem ženskom pokretu vrlo brzo. Kao što sam na početku rekla, mene je motivisalo da pišem to što sam bila nezadovoljna klanjanjem Zapadu. Ja sam rekla: – Imamo i mi istoriju! Znala sam da postoji. Nije to bilo "knjiško" znanje, već ono iz prakse. Imala sam neku orijentaciju gdje treba da tražim i kako da tražim... i našla sam.

Žao mi je što u to vrijeme nije bilo više monografija o nekim pojavama pa sam morala pisati o socijalističkom pokretu i o ženskom pokretu i o svadama u ženskom pokretu... Čitajući o tome pokušavala sam da proniknem u suštinu događaja. To je bilo jako teško. Radila sam 4 -5 godina, u vrijeme kad je počeo rat i raspad Jugoslavije. To što se događalo dovodilo me do ludila i ja sam mislila ako hoću da ostanem normalna, moram naći sebi neko zanimanje koje će me potpuno okupirati. Danima nisam gledala TV, ni slušala radio, ni čitala knjige, osim o ženskom pokretu, samoizolovana. Žao mi je što neke stvari nisam znala. Sad sam ih otkrila kroz vašu knjigu i kroz druge napise. Moja knjiga bi sigurno bila kompletnija da sam to znala ranije. A mislim da nisam pogriješila što sam je napisala.

Očekivala sam da će mlađe žene, istoričarke i sociološkinje nastaviti to da rade. Vi ste to uradile u Novom Sadu. Jako mi je žao što Beograđanke to ne rade. Imala sam velik problem u tome što ne znam istoriju, pravica sam a ne istoričarka, pa sam morala svaku stvar da provjeravam, da smjestim te žene u prostor i vrijeme u ambijent gdje se to događalo. Ne mogu da pišem o ženskom pokretu a da ne govorim o Ujedinjenoj omladini srpskoj koja je bila spiritus movens tog ženskog pokreta. I kakvi god da su bili počeci, od Vladimira Jovanovića do Svetozara Markovića, svi su oni nešto doprinijeli utabavanju staza.

Ima na jednom mestu o tome kako su diskutovali kako organizovati ženski pokret. To je bila prva stvar koju sam našla u nekom časopisu, jedva sam ga pronašla, šta je ko govorio, kako i na koji način organizovati žene. Jako mi je žao što tamo nema Drage Dejanović, koja se pripremala za nastup na skupštini Ujedinjene omladine srpske, ali je na žalost pre toga umrla, i ne znamo šta je mislila o organizovanju žena. Zamislite jednu mladu Vojvođanku koja se, daleko od svih, sa sto i jednim svojim problemom, bavi ženskim pokretom i vrlo tačno određuje položaj žene u Vojvodini koja nema materijalne osnove za zapošljavanje žena u industriji. Vojvodina je tada bila poljoprivredni rejon, a ona govori o zapošljavanju žena. Govoriti o zapošljavanju žena u Vojvodini koja nema fabrika, to je utopija. Ali, ona je tu utopiju osjetila i o tome pisala.

Zašto nema (više)mirovnih grupa na našim prostorima? Nije ih bilo ni u ranijim periodima a nema ih ni sada.

- Ta misao mi se uvijek nekako vraća. I ženski i mirovni pokret vezani su uvijek za socijalističku partiju. Kako se ona ponašala, tako se i politika ženskog

i mirovnih pokreta mijenjala. Prototip socijalističkog pokreta u Srbiji je bio Svetozar Marković¹², nacionalista po svojim shvatanjima, istovremeno protagonista socijalističke misli u Srbiji. Time je bio i ograničen. Ja, doduše, ne znam da li je u svijetu bilo nešto drugačije.

Socijalistički pokret je početkom i sredinom 19. vijeka bio karakterističan za cijeli svijet: Francuska je bila centar revolucionarnih zbivanja, djelimično SAD, gdje je taj pokret preko drugih pokreta, ženskih, demokratskih, dobio novu dimenziju i gdje je nezavisno od socijalističkog pokreta u Evropi žena izvojevala put ravnopravnosti. Nisam to posebno proučavala, činjenica je da su prve dobile pravo glasa i da su bile daleko od političkih partija, jer ih nije bilo u onom smislu kakve su postojale u Evropi. Amerikanke su samosvjesno, dosta samosvjesno vodile akcije za ravnopravnost žena, a u isto vrijeme i za mirovni pokret. Ta dva pokreta su bila povezana.

Socijalistkinje su djelovale pod uticajem svojih partija, koje nisu uvijek bile na liniji borbe za ravnopravnost žena, niti su uvijek podržavale žene aktivne u mirovnim pokretima. Čini mi se da ženski pokret i sve što se unutar njega dešavalo ne treba posmatrati samo kroz rezolucije nego kroz atmosferu koja je vladala u društvu. Prije Drugog svjetskog rata atmosfera u Jugoslaviji je bila grozna. Sve žene koje su išle u školu (u gimnazije, recimo), bile su smatrane za prostitutke. Da se razumijemo, tu nije bilo pardona. Najnapredniji sloj građanskog društva je to suzbijao, ali je u isto vrijeme svojim načinom života, često davao materijala da se žene tako tretiraju. Bilo je jako teško naći neki način življenja i iskazivanja koji je na putu emancipacije a da istovremeno budete prihvaćeni od šireg sloja ljudi. Naprotiv. Sve što god ste uradili sve se to koristilo protiv vas.

Ja se sjećam, stanovala sam tu, blizu, u Domu studentkinja. Preko puta su bile male zgradice, soba - kujna, soba - kujna. Uveče su se mogle vidjeti žene naćkane na prozore kako gledaju kad dolazimo, ko nas prati, šta se može o nama reći. Mi smo bile kurve. Tako su nas tretirali. Vodile smo veliku bitku da dokažemo da smo solidne djevojke koje uče, a da je sve to što nam se pripisuje propaganda najzaostalih krugova protiv žene, ne protiv partije, nego protiv onih koji su htjeli naprijed. Recimo, imali smo mi i na Univerzitetu grupe koje su se time bavile – da nas denunciraju, i da sve što kažete, ili uradite, naprave zlo. Poznata je grupa policajca, kasnije pravnika, Omiljena Milića. Treba uzeti

¹² " Pokret žena u Jugoslaviji bio je zasnovan na ideologiji koju je još u drugoj polovini 19. vijeka dao Svetozar Marković. U svojoj teoriji o emancipaciji žena on je insistirao na tome da je žena ljudsko biće, autonomna ličnost, da ona ima ista prava kao i muškarac da razvija sve svoje potencijalne sposobnosti – intelektualne, kulturne, ekonomske, etičke, osećajne, političke. Žene u ekonomski zaostalom, patrijarhalnom društvu moraju da otklanjaju sve vrste diskriminacije. Žene u Srbiji su već krajem 19. veka stekle jednako pravo na školovanje kao i muškarci, a zapošljavane su već kao profesorice i lekari, čak i kao arhitektice. Do Drugog svjetskog rata bila su im dostupna gotovo sva zanimanja..."

(Neda Božinović, izgovoreno na panel diskusiji ŽuC: *Da li smo građanke ili samo supruge, majke i sestre građanima?*, 7. avgusta 1993)

njihov "Slovenski jug" i nekakvu sličnu novinu i vidjeti što su sve pisali. A to se "hvatalo". Ženski pokreti sami po sebi nisu bili jaki da su to mogli suzbiti.

Kad se govori o slabostima mirovnog pokreta, onda treba govoriti uopće o mentalitetu ovog prostora koji ne voli inovacije, kome je sve to strano i koji bi najradije da se vrati u Dušanovo carstvo. To je moje razmišljanje i sada sve više dolazim do toga da ovaj svijet ovdje ne želi novosti, da se zato borio protiv naše modernizacije, koje su bile kakve - takve, možemo ih kritikovati koliko hoćemo.

U Kraljevini Jugoslaviji, kada je nejakna građanska klasa pokušavala da uradi nešto, nije uspijevala, jer je naišla na patrijarhalni otpor sredine. Sve te inovacije su propadale, jer svijet ovdje ne želi novosti, već želi da živi u svom, mitskom vremenu. I to je to. Kakav mir, kakvi bakrački, kakve žene! Sve je to daleko od njih. Oni još uvijek vole svoju kuću, u kojoj je pola određeno za stoku a pola za ljude, još uvijek vode taj zaostali način života.

Tako nam je propala i Druga modernizacija koju su žene itekako prihvatile, ali potpuno nesvjesne da će jednog dana sve to razbiti rigidni odnos patrijarhalne sredine. U tome vidim da sve naše partije, i one koje su prije postojale, nisu uspjele.

Ne znam da li ste naišli na tekst "Analiza programa političkih partija", gdje se analiziraju programi naših partija u odnosu na ženski pokret i ravnopravnost žena? To je vrlo karakteristično. Sve partije su za ravnopravnost, ali ne u njihovoj kući, "nije to za nas, za nas je sve to rano...". Ni jedna se nije založila za istinsku ravnopravnost žena.

Kad je riječ o mirovnom pokretu, moram još nešto da kažem. Znae, socijalistički pokret se mora podijeliti na etape. Postoji period djelovanja dosta nezrele socijalističke partije u 19. vijeku, koja je imala sporadične veze sa ostalim svijetom. Istovremeno je imala fantastične ljude koji su shvatali vrijeme i članstvo koje nije umjelo to da oživotvori, pa je često nevjestim aktivnostima činilo još gore. Mi smo, pred Drugi svjetski rat i poslije svih onih lomova koji su bili u Komunističkoj partiji, 1936. došli do, rekla bih, moderne partije. E, sad treba pogledati koji su to ljudi, ja ih sve znam, bili u ljevičarskom i ženskom pokretu. Većina su potomci starih građanskih porodica, obrazovani, pametni, hrabri, djevojke i mladići, koji su htjeli nešto novo. Na tome je naš pokret iz 1936. počeo da živi. Lola Ribar, omladinski tribun, ili Lule Matić...su djeca iz građanskih porodica, koja su mirovnom pokretu dali nov pečat borbe za demokratiju.

Pokret nije nastao kao mirovni, već kao antifašistički. Na antifašizmu, Španija... i sve ono što se događalo 1937/38, gradili smo mirovni, socijalistički ženski pokret. Nosioci mirovnog pokreta, ona masa, bili su mladići i djevojke mahom iz građanskih sredina. Imali smo dosta muke sa onima koji su poticali iz radničkih slojeva, jer su njihove težnje bile nešto drugačije. Trebalo je vremena da se ubjeđujemo – zašto ravnopravnost žena. To se prihvatilo na način koji nije uvijek bio plodotvoran. Bilo je jako teško. Trebalo je vremena i napora da se iz svega izvuče ona racionalna nit, da ljudi shvate šta se sve događa. Možemo općenito govoriti, ja to i radim, kako je to bio veliki uspjeh. Jeste, zaista veliki

uspjeh, kad se uzmu u obzir sva ta kretanja, ona tiha, nevidljiva u društvu, koja niste mogli kontrolisati. To, čini mi se, ostaje da se analizira, da vidimo kako je narod zaista živio, odvojen od partija i pokreta.

Rekla bih da je građanski ženski pokret uvijek imao neku granicu do koje je smio, a dalje nije mogao od svojih muških partnera. To je vrlo karakteristično i za ženski i omladinski pokret. Mi smo balansirali sa ta tri pokreta: ženskim mirovnim i pred kraj četrdesetih omladinskim pokretom.

Omladinski pokret je nastao iz mirovnog i ženskog pokreta kad je preko trideset omladinskih organizacija napravilo blok omladinskih organizacija sa ciljem da se bori za mir, protiv rata. Tu su bile od sokolskih pa do socijalističkih organizacija, s tim što sve sokolske organizacije nisu to prihvatile. Zavisilo je od toga koje bio u njihovim lokalnim organima uprave. Starješinstvo sokola nije nimalo bilo naklonjeno tom i takvom omladinskom pokretu. Oni su čak, na neki način, i sabotirali to sve. Ulazeći u članstvo sokola izdejstvovali smo da se pojedine lokalne organizacije priključe omladinskom pokretu. Tada su izdata neka saopštenja gdje su se potpisnici založili za mir a protiv rata, jer je tada Hitler bio na granicama naše zemlje.

Svi pokreti koji su postojali: omladinski, srednjoškolski... nekako su se podredili tom stavu, opet nacionalnom da se razumijemo, da se odbrani nezavisnost zemlje. To je, takođe, bila ideja vodilja našeg predratnog i ženskog i omladinskog pokreta i sve drugo je tome bilo podređeno. Govorimo o granicama – to su granice i socijalističkom i svim drugim građanskim pokretima. Svi su oni imali svoj klasni interes i svi su se oni prema tome i ravnali. Nastalo je raslojavanje i nacionalisti su se, kroz nacionalnu opciju, ne vodeći računa o običnom svijetu već samo o sopstvenim interesima, priključili naravno, fašizmu. Zato imate pred početak Drugog svjetskog rata više građanskih partija koje su se priklonile Hitleru i zastupale stav da treba sačuvati živu silu a sve drugo prepustiti. Sa druge strane, ljevičarski pokret se zalagao za istinsko nacionalno oslobođenje i na toj liniji saradivao sa sličnim pokretima u svijetu već 1939/40. a naročito 1941. godine.

Naša ideja vodilja je tada još uvijek Sovjetski Savez. Bilo je to, možda, još jedno ograničenje koje je u tim širokim krugovima značilo da se priklanjamo onom najgorem tipu diktature. Treba samo malo pogledati šta se sve u to vrijeme pisalo o Sovjetskom Savezu, komunistima, ljevičarima... i uopšte. Radilo se o pamfletima koji su bez ikakvog zazora i dokaza pripisivali najgore Sovjetskom Savezu i ljevičarima - od toga da jedu djecu pa nadalje... Tu nije bilo ozbiljnih analiza, sve su to bili najobičniji pamfleti i laži. Dobro, mi smo na neki način shvatali da se u Sovjetskom Savezu dešava nešto što nije priličilo i sa čim se mi ne bismo mogli složiti, ali smo to pripisivali ogromnom prostanstvu zemlje, koja nikad nije imala demokratiju, zemlje koja je uvijek živjela pod diktaturom, samodržavljem ruskih careva i koja je naučila da sluša.

Naravno da to nije bio naš cilj. Mi smo računali da tamo sve može biti dobro ako se pomire izvjesne stvari koje su se tokom i poslije Revolucije događale. Imali smo prilike da u desničarskim novinama i krugovima, a i u našim novi-

nama, čitamo o tim velikim procesima, ubistvima. Mi tome nismo vjerovali. Ako se laže na nekim osnovnim stvarima, onda šta smo mogli drugo zamišljati, nego da se i o tome laže. Imali smo potvrde od poznatih ljudi, javnih ličnosti, koje su imale ugled u svijetu Anri Barbis, onda ... branilac Dimitrova... Moro Džafero. Odbrana Dimitrova nam je dala dosta osnova da tvrdimo kako Hitler laže, kako desničari lažu. Moro Džafero je bio šef advokata branitelja Dimitrova, ako se ne varam. Oduševljavali smo se onim što je on izlagao na tom procesu i uopće čitav taj proces je imao određenu težinu – da se razbiju, kako smo mi onda mislili, laži oko Sovjetskog Saveza i onoga šta se dešava.

Bili smo uvjereni da su Tuhačevski i svi drugi zaista počinili izdaju i da su morali da za to odgovaraju. Dobro, to je bila naša zabluda. Nedavno sam čitala jednu knjigu. Pisala ju je jedna glumica koja govori o svojim doživljajima u Staljinovoj dači. Ona je bila, inače, ljubavnica Tuhačevskog. Vidi se da nije on bio tako "čist" kao što ga je prikazivala desničarska štampa, a nije ni onakav "đavo" kako smo ga mi zamišljali. Istina je uvijek negdje nedorečena. Ja vam govorim o okruženju u kome smo živjeli i naravno da smo se priklanjali onome što je više potvrđivalo naša shvatanja i ideologiju, nego onom suprotnom.

Znači, kad se govori o mirovnom pokretu i o svim tim pokretima, mora se imati u vidu preovlađujuća doktrina koja je taj pokret minimizirala, u najmanju ruku određene stavove, a određenu ideologiju slavila i veličala. To vidite i sada, ponavlja se.

Sad dolaze devedesete, raspad Jugoslavije i ponovo buja ženski pokret. Možete li nešto o tom periodu da kažete?

- Ženski pokret?

Žene se okupljaju, ponovo su angažovane. Da li vi to tako vidite?

- Ne, ja ne vidim tako. Vidim da su potpuno marginalizovane. Ne vidim da uopšte buja ženski pokret i ukoliko buja tu se nameću neke žene koje sa pokretom nemaju veze. Vrlo malo je onih izvornih pokreta koji imaju neku žensku notu, gdje se žene ne libe svakodnevnih, običnih stvari i hoće da rade na vaspitanju djece, na problemima abortusa, nasilju nad ženama... svemu onom što žene zanima. Za mnoge žene ti su problemi zaslužili prezir. Nije ona feministkinja, ona se time ne bavi, to je ispod njene časti. Ali ja ne vidim drugi izlaz iz te situacije osim bavljenjem najkonkretnijim ženskim problemima, bez obzira kako se oni zovu i kakvo mi shvatanje o njima imamo. Dokle god to ne shvatimo, mi nećemo imati ženskog pokreta.

Imam neprestano utisak da sve radimo na nekoj falš osnovi. Velike riječi, velike dogme, a iza toga ne stoji ništa. Došla sam u Žene u crnom ne zbog toga što sam oduševljena radom bilo koje ženske organizacije, nego što sam bila u mogućnosti da kažem ono što hoću. Inače, počela sam u Centru za antiratnu akciju¹³, pa sam bila u SOS telefonu i u različitim organizacijama, i onda sam

vidjela da svuda postoji jedna nota isključivosti, koja mi se nije dopala. Ja nisam isključiva žena, nikad nisam ni bila. Imala sam osjećaje za sve i svašta. Vrlo često sam se, kao mlada, pitala jesam li ja prava ili sam falš žena?

Kod Žena u crnom sam našla mjesto gdje sam mogla da govorimo mirovnom pokretu, militarizmu, ženskom pokretu, komunizmu što je bilo velika prednost. Kako bih rekla... kad ste pomenuli riječ komunizam, onda ste bili popreko pogledani, gdje god ste došli. Kako to neko ko je u antinacionalističkom pokretu može da zastupa neke komunističke ideje? Ja to u Ženama u crnom nisam nikad doživjela, naprotiv. Bilo je slučajeva takvih da se nismo slagale, ali sam mogla mirne duše da izrazim svoje mišljenje i da mi niko ne zamjeri. I to je ono što me privuklo Ženama u crnom. Drugo, što su veze sa međunarodnim grupama i grupacijama opet išle na tu liniju da su to bile ljevičarke, da tu nije bilo isključivosti. Španjolke, Italijanke, Dankinje... to su sve bile žene koje su bile vrijedne razgovora, bez obzira o čemu se radi, da li se radi o nasilju nad ženama, dječijim ustanovama, politici...

A zašto je samo u Ženama u crnom bilo moguće slobodno govoriti i osećati se slobodno?

- Prvo, mislim da je velika zasluga Žena u crnom, što su prve počele saradnju sa ženama iz ženskih pokreta bivših jugoslovenskih republika. Prvi razgovori, prvi nesporazumi, odigrali su se na toj liniji. Ponekad je teško i razumjeti oko čega su se sporile. Na kraju krajeva ipak je došlo, kroz nekoliko godina do saradnje, nekih susreta, razgovora, do toga da mi imamo mnogo više zajedničkog nego onog što nas razdvaja. Karakteristično je u tome da su nosioci svih tih autentičnih izražavanja žena, žene i djevojke iz mješovitih brakova... I danas kad vidite i one su se raslojavale kao i mi, ali ono što je trajno ostalo, to su te istinske žene, koje su predstavnice svojih generacija i koje su ostale na neki način Jugoslovenke.

Sve mirovnjakinje na koje sam nailazila bile su iz mješovitih brakova. Svaka je u porodici imala Hrvata, Srba i drugih. Jedne godine sam bila u Zagrebu na proslavi Prvog maja. Nismo očekivale da će se upriličiti bilo kakav poseban skup, već smo organizovale proslavu Prvog maja na Sljemeni. Bilo je nekih četrdesetak žena. Bilo je tu: bivših hadezeovki, komunistkinja, onih kojima je u vrijeme poslijeratnog komunizma oduzeta imovina, koje su bile vrlo ogorčene na socijalizam. Ali, interesantno je da u tom odnosu prema novome, što se događalo u Jugoslaviji, sve su bile vrlo solidarne. Ne samo solidarne nego su sve žalile za Jugoslavijom, takvom kakva je bila. I sve su one zaista bile mirovnja-

¹³ "...Ja sam dugo bila u Centru za antiratnu akciju i znam kako se cela stvar odvijala. Tamo su žene svakako bile veoma aktivne, ali primetila sam da sa njihove strane nije bilo baš mnogo napora da se u mirovne aktivnosti, naročito one javne, uključe muškarci.... Drugo, ja sam primetila da u Centar gotovo redovno dolaze majke, sestre ili žene, a nikad onaj koji je u opasnosti od mobilizacije... sve to utiče na to da su žene bile vrlo aktivne...".
(Neda Božinović, izgovoreno na radionici ŽuC: *Razgovor sa muškom grupom za podršku*, Beograd 1996)

kinje i aktivistkinje u onome šta su mogle da rade. Na primjer, humanitarnim akcijama pomoći izbjeglicama i prognanim. To mi je ostalo u sjećanju kao vrlo zanimljivo. U Makedoniji sam isto tako našla slične žene, a i još po nekim našim krajevima. U Italiji, i ne znam još gdje, gdje su dolazile žene iz raznih krajeva Jugoslavije, svi su se čudili kako se mi to dobro slažemo. A svaka je nosila neki predznak nacionalistički, osim nas koje nismo bile nacionalistkinje već prave mirovnjakinje. Mnoge od njih su nosile te predznake, ali im nije smetalo da sa nama razgovaraju.

Nedo, kako je bilo izlaziti na ulicu tih godina i govoriti protiv rata na Trgu Republike? Okolina je bila vrlo neprijateljski raspoložena.

- Bilo je jako neugodno. Vi ste gledali kad će vam nešto doletjeti u glavu. A trebalo je to prevazići. Nisam nikada imala osjećaj da će se meni nešto dogoditi, ali uvijek sam imala osjećaj da to može nekom drugom da se dogodi ko je sa mnom. Čovjek na taj način osjeća neku odgovornost, ne toliko za sebe koliko za druge. I u Novom Sadu¹⁴ su Žene u crnom izlazile na glavni trg kada su imale godišnji skup. Novi Sad je za mene bio jedno veliko otkrovenje u odnosu na Beograd, jer smo uvijek tamo sasvim slobodno, normalno sa našim performansima učestvovali. Novi Sad je za nas oaza tolerancije.

Pazite, i danas treba pročitati, poslije posljednjeg incidenta na gay-paradi, što su nama sve govorili. To je trebalo odslušati, zapamtiti i zapisati. I mi smo zapisale. To je slika Druge Srbije ili Prve, kako hoćete. To je jedna reakcionarna, rigidna Srbija. Uvijek isto. Očekivali smo da će, kako idemo dalje od početka rata, dalje od rušenja Jugoslavije, biti više tolerancije, međutim, nije tačno! Mislim da su bejzbol palice na gay-paradi kulminacija.

A kako vi vidite tu veliku različitost u okviru ženskih grupa koja ipak funkcioniše na neki način?.

- Kao svuda u društvu ljudi nisu svugdje isti. Različita shvatanja, ideje, različiti projekti, planovi, sve to ima odraza na ženske grupe. To jedino, čini mi se opstaje u ženskim grupama normalno... Žene ne potežu odmah pištolj da se obračunaju. To je karakteristično, kad je riječ o njima i o njihovim aktivnostima. Nisu spremne da polete "na prvu loptu" i da potegnu odmah pištolj. One će, možda, i razmisliti šta će biti sa njihovom djecom. Nisu ni one sve iste. Ima tu i svega i svačega.

Pade mi na pamet jedan događaj iz Prvog svjetskog rata o ženi i mužu. On je poznati njemački hemičar Fric Haber, ona je Klara Haber. Njemačka vrhovna komanda je 1915. htjela da njegov pronalazak gasa upotrijebi za uništavanje

¹⁴ "...Napravile smo polukrug oko spomenika u centru trga, polako smo razvile naše transparente, uglavnom crne boje, sa belim slovima na raznim jezicima. Prilaze nam ljudi koji šetaju trgom, uglavnom pitaju šta se dešava. Nakon pola sata red se pomera, ide ka centru, u tišini.." (Anonim, O protestu u Novom Sadu, 8. avgusta 1993. na glavnom trgu), *Žene za mir*, Žene u crnom, Beograd 1994)

žive sile saveznika. Pozvali su ga da pomogne u aktiviranju tih gasnih bombi. I on je na to pristao. I prva akcija koja je izvedena 1915. dala je 5000 mrtvih i još 5000 otrovanih gasom koji su patili od toga. To se dogodilo u Iperu i gas je tako dobio naziv iperit. Još su oni to upotrijebili jedan, dva puta. Na kraju su željeli da to 1917. primjene na Istočnom frontu. Isplanirali su koliko im treba gasa, na kom prostranstvu... On je umoljen da ponovo asistira kod aktiviranja gasa. Njegova žena ga je molila da to ne čini, jer su žrtve prevelike. Nije poslušao i otišao je na zadatak koji mu je povjeren. Ona se te noći ubila. A on je 1920. dobio Nobelovu nagradu za hemiju. To vam je odnos muškarac – žena.

I odnos društva prema vrednostima, zamislite nagraditi nekog Nobelovom nagradom ko je doprineo tolikim žrtvama.

- Pa Nobel nije ništa bolji. Sve te nagrade imaju dva lica. Eto, to su neka moja razmišljanja o odnosu muškarac - žena u javnom životu. On će biti pohvaljen za sve zlo koje je napravio, a ona će patiti ako nikako drukčije, sebe će uništiti.

Danas su žene izvojevale pravo da mogu da rade gotovo sve poslove podjednako dobro, neke i bolje nego muškarci. Sa druge strane imaju one iste obaveze kao i pre.

- Ja ću početi od sopstvenog primjera. Samostalna sam od mladih dana, od kada sam otišla od kuće, i to što sam postizala, postizala sam svojim radom, bilo da se radi o studijama, zapošljavanju još prije Drugog svjetskog rata, borbi, ili poslijeratnoj izgradnji zemlje. Bilo je izuzetno teško, ali ne dok sam bila djevojka. Ja sam ubrzo poslije rata rodila troje djece. Za sve ono što se poslije rata dješavalo, za svu nestašicu, moj glavni pomagač je bila moja majka i moja porodica. Ništa od svega ovoga ne bi uspjela postići da nije bilo moje porodice. Uuopće se nisam brinula o tome kako funkcionise moj dom. Majka je vodila brigu o djeci i kuhinji, otac o nabavkama. To nije bilo jednostavno poslije rata. Imala sam još majčinu sestru, koja je vodila brigu o svemu onome što je išlo uz kuću, o čistoći, higijeni, svemu tome. Nisam morala da mislim ni o svojim starima, jer su bili relativno mladi, niti o djeci. Sve je to funkcionisalo kao sat. Ako je dijete bilo bolesno, tu je bio otac, bila je majka da ga vode u bolnicu. Moje je bilo samo da kažem da ga treba odvesti kod ljekara. Sjećam se, čak, kad mi je jedna kćerka oboljela od šarlaha, trebalo je da bude u karantinu. Naravno, da ja to nisam mogla, tada sam bila na visokoj državnoj funkciji. Moju ulogu preuzela je moja tetka. Ona je bila četrdeset dana u sobi i vodila brigu o djetetovom ozdravljenju. Išla sam na posao sasvim slobodno, bez ikakvog straha da će se djetetu nešto dogoditi. Nisam čak ni zvala telefonom, jer sam znala da će moja porodica na najbolji način brinuti o djeci. Imala sam i ja problema sa vaspitanjem djece kad su bili mali. Trebalo je stvarati neki red. I tu sam imala sreću da su na najbolji način odgajani, a da nisam morala govoriti šta treba raditi, jer su oni to i bez mene znali. To je veliko olakšanje.

Kao aktivistkinja AFŽ—a vrlo često sam bila na sastancima gdje su majke dovodile djecu, jer nisu imale kome da ih ostave. Otac nije htio da pomogne: pustio bi da ona ide na ženski sastanak samo u slučaju ako će istovremeno da brine o djetetu. Dovodile su ih i na partijske sastanke. To je činjenica i to ne treba da služi na čast našim muškarcima. Oni su na sve načine tražili kako da otežaju ženi emancipaciju. Ja to sad kažem slobodno. Mislim da su rijetki oni koji mogu da kažu da su pomagali ženi.

Imala sam ratnog druga, teškog invalida koji je primao malu invalidninu. I on je htio da pomogne svojoj zaposlenoj ženi, ali je morao da krije od svojih kolega da kuva ručak, pere pelene, riba kuhinju. On je to meni pričao. Rekao mi je koliko je teško čovjeku da brine o djeci. Imali su dvoje djece i on je preuzeo brigu o njima, takav invalid kakav je bio sa dosta oštećenim rukama. Koliko je to teško bilo! A najteže mu je bilo to nipodaštavanje od strane njegovih drugova. Osim toga, da stvar bude gora, bio je narodni heroj: ne priliči jednom narodnom heroju da se bavi ženskim poslovima. To je naša stvarnost 1951, 1952, 1953. Ništa ne preuveličavam, to su činjenice. On je jedino meni povjerio da to radi, a računao je da će u meni naći podršku. I tako je i bilo. Ali, nisam uspjela nikada sa njegove strane da bude javna tajna. Bilo je stvarno strašno poslije rata.

Prema tome, eto odgovora što je sa ženama bilo i šta bi moglo biti – držali smo se svih onih starih regula koja je imao stari režim i sistem.

Sada se u ženskom pokretu govori o tome da nevidljivi ženski rad (stalno isto i nikad kraja) država treba da plati. Mnoge feministkinje su protiv toga.

- I ja sam protiv toga. Znače, to je uvijek dvosjekli mač. Ako vi počnete da plaćate taj rad mi ćemo dobiti sutradan, jer žene nisu savršene, masu žena u kući, a to nije naša perspektiva. Ja se radujem kad pročitam da su žene osvojile još jedno zanimanje više i da su u tome uspješne. Mislim da time pokazuju da mogu biti uspješne jednako kao i muškarci.

Često se kaže i u tim teorijama o feminizmu da žene nikada nisu dale ni u nauci ni u kulturi ono što su dali muškarci. Ali, kad čitam istoriju žena, bez obzira koju, pitam se: - Kako su i mogle dati? Jedna Marija Kiri koja je preko dana vodila računa o svojoj djeci, a, sa druge strane, prevrtala onaj ugalj u šupi pod najtežim uslovima. Što je mogla više da dâ? To je jedan primjer kada žena učini natčovječanki napor, kad radi i svoj posao i posao svoga supruga da jedva izvuče neku korist iz svega toga.

Ako sutra ženama platimo taj nevidljivi rad, mislim da je to zamka koja nam se postavlja: - Platićemo vam rad, samo vi ostanite kod kuće da vaspitavate djecu! Pitam se zašto? Zar dijete nije jednako potomak i oca i majke? Situacija je sad takva da smo se mi podijelili prema tome da žena može da uz svoj posao vaspitava djecu, a muškarac ne može. To je ta zamka koja se ženi postavlja: – To je jako teško, mi to ne možemo... to je izvan svih pravila... Prema tome 'ajde mi to da platimo. A ja se pitam kojim parama? Ja imam tu crtu da se uvijek pitam koje pare, kao Čanak što pita gdje su pare, tako i ja pitam gdje su pare za takvo

što? Nema te plate, nema tih para koje mogu platiti ženski rad na vaspitanju djece. Kako god da okrenemo, okreni-obrni, ostaje to neplaćeni rad, bez obzira da li rade muškarci ili žene, samo što se kod žena vidi da je to neplaćeno a kod muškaraca ne, jer nisu došli u situaciju da vaspitavaju svoju djecu.

Ja se radujem kad vidim ove mlade ljude da dijele posao oko djece, da uspijevaju zajedno da izvedu i u šetnju svoju djecu, da ne idu po kafanama kafićima... nego da se trude da slobodno vrijeme utroše na podizanje djece. Eto to je ono što me raduje. Čini mi se da će se naši dječaci i djevojčice prevaspitati tako da vaspitanje djece bude zajednički posao. Ne bih odstupala od pravila da je to posao oba roditelja.

Da nije tako vidi se kad se dijete ozbiljno razboli i kad je potrebno angažovanje jednog od roditelja, muškarca ili žene, da su to obično žene. To je bilo ranije, kad žene nisu radile a pogotovo sada. Univerzitetski obrazovane žene napuštaju posao da bi se posvjetile njezi neizlječivo bolesnog djeteta. Možete to da vidite gdje god se okrenete. To je tragično, a sve zasluge da to dijete nešto postigne pripadaju muškarcu. Ima mnogo slučajeva gdje sam, razgovarajući o takvim nekim pojavama, saznavala da je muškarac sve što je imao uložio u liječenje djeteta. Niko se nije sjetio da je žena napustila univerzitetsku karijeru da ga koliko toliko održava u nekom stanju njegovanog djeteta. Jer, ako se tako nešto ne bi dogodilo, onda bi sav odijum išao ženi. U najbližoj okolini imam takvih drastičnih slučajeva.

Nalazimo se u vremenu tranzicije. Izvesno je da će doći do otpuštanja ljudi a neko iskustva govore da će to biti uglavnom žene.

- Nedavno sam čitala jednu knjigu, zaboravila sam i naslov i autora – Francuz je. On govori o kapitalizmu u svim njegovim oblicima i nabrojao je koje smo sve vrste kapitalizma imali. Jedan od njih je finansijski kapitalizam koji je predstavljao neki red, neko ustaljeno pravilo. Sad imamo takozvani koruptivni kapitalizam, znači korupcija je njegova osnova. U njemu se dešava svašta, dok korupcija obuhvata društvo, da se slikovito izrazim, od portira do šefa. Svako uzima svoj dio, zavisno od položaja koji ima, i koliko može da doprinese da se neka stvar završi. Tu lijeka nema.

Nastao je u društvu jedan kaos, ne samo kod nas. Ako čitate što se sve dešava u svijetu, vidjećete da korupcije svugdje ima i to svako kaže otvoreno. Ne zna se gdje je locirana, ali je svuda i na svakom mjestu. Autor u knjizi kaže da će na kraju sve dobro da se završi, samo ne zna se kad, ni kako, na koji način doakati tom zlu. I kad to čovjek pročita potpuno je pesimista.

Prema tome, ništa nije neobično da se jedna mala zemlja kao što je naša, takođe uvuče u taj sistem kapitalizma kakav nam se sada priređuje. Ja takođe nemam neku jasnu predstavu. Koliko god da čitam i pokušavam da saznam, ne mogu da kažem ništa pametno o svemu tome, sem da smo u jednom ogromnom haosu. Ne treba daleko ići, dovoljno je pogledati ovdje kod nas šta se dešava. Mislim da sve imamo malo više nego drugi, i da pokušavamo nekako sami da se iskobeljamo iz toga, ali je pitanje da li ćemo i da li možemo u tome uspjeti.

Jednom pokušate pa vas potope pod vodu, pa drugi put pokušate pa vas opet potope. Treći put ne znam šta će biti. A veliki oko nas stuštili su se sa svih strana, ne daju nam živjeti! Nema izlaza! Konačno, niko još definitivno nije otkrio zašto je baš Jugoslavija morala da plati ovako krvav danak velikima? Koliko god da čitate, nećete naći odgovora. A da su svi umiješani – jesu, to je moje duboko ubjeđenje, počevši od evropskih zemalja do velikih vanevropskih zemalja, uključujući SAD. Naravno da nikom od njih nije u interesu da prizna "greške". Nisu to bile greške, to je strategija¹⁵ koju su nam priredili i nemamo odgovora na to pitanje, zašto, zbog čega, što smo mi to morali proći mimo ostalog svijeta? Plaćamo danak ne znam ni ja čega.

Nisam ni malo za Miloševićevu strategiju, jer je bila pogrešna, ali nisam ni za onu koju velike sile uporno nameću, jer to ne može biti u skladu sa velikim idejama i idealima koje inače propovijedaju. Kad se pogleda odnos balkanskih zemalja, Evrope i vanevropskih zemalja onda se taj pristup konstantno vidi još od Berlinskog kongresa. Kao što je poznato, mirom u Berlinu svaka od evropskih zemalja je zaštitila svoje interese na Balkanu. Nije tu bilo nikakvog popuštanja Srbiji zato što se ona borila za nacionalnu nezavisnost, što je i uspjela, nego su tu velike sile napravile jednu veliku nagodbu oko toga što će dobiti Austrija, Njemačka, Rusija...

Inostrani krst je stalno nad Srbijom u Balkanskim ratovima, Prvom i Drugom svjetskom ratu. Nije mogla Srbija da se oslobodi tutorstva velikih sila. Kako su one željele, kako su one zacrtale svoje interese, tako se sve i dogodilo. Tu negdje je bio i interes srpskog naroda, ali ne onakav kakav je srpskom narodu trebao, već onakav kakvog su ga odredile velike sile. To je činjenica, a to isto, na neki način i sada imamo. Ja se nisam mogla osloboditi utiska da su Njemačka i Italija i sve druge evropske zemlje nastojale da poslije Drugog svjetskog rata zaštite svoje interese ovdje u Jugoslaviji i da su posebno događajima u toku ovog rata, u tom rasturanju Jugoslavije, te svoje interese i afirmisale. To je moje duboko ubjeđenje i bila bih vrlo sretna da se nisu mijesale u ovu našu tragediju. Mislim da bismo bolje prošli.

Šta su osnovne vrednosti oko kojih treba da se okupimo?

- Gledam ovaj ženski pokret u svijetu. To nisam nigdje rekla, ali mi se čini da mi vrlo lakomisleno prihvatamo sve ono što nam se nudi kao korak naprijed. Tu je mnogo dešavanja, mnogo ideja koje sa ženskim pokretom nemaju veze. Ja mislim da, reći ću možda jednu strašnu stvar ali mi se tako čini, seksualna

¹⁵ "Vojna intervencija, dakle, već je počela i sada je manje važno da li smo mi za ili protiv nje. Klinton je rekao da će vojne intervencije biti, ali ne i u kom obliku. Ja ne vjerujem u njen uspjeh, mislim da će napraviti još veći kaos. Jer, većina vojnih jedinica i trupa OUN su pristrasne, ne zanima ih narod, pa oni zločine ne mogu sprečiti. Ne vjerujem da bi strane trupe mogle razoružati paravojske; jednostavno, njih je previše i djeluju potpuno nekontrolisano... Mislim da moramo upozoravati na sve posljedice vojne intervencije, da se zalažemo za miroljubivo djelovanje svijeta.... (Neda Božinović, izgovoreno na radionici ŽuC: *Vojna intervencija*, 1994).

revolucija nije ništa drugo nego pokušaj da muška populacija dođe lako i jednostavno do ženskog tijela. To je moje duboko ubjeđenje, jer sve te nove ideje o slobodnoj ljubavi ne znače ništa drugo nego težnju muškarca da ponovo zarobi žene, gdje je ona pokušala da se odupre. Tu nema ni ljubavi ni solidarnosti ni ičega, već samo onaj primitivni nagon za zadovoljenje seksualnih potreba. Uza sve hvale koje se tom pokretu daju, ja u tome vidim jedan veliki nazadak u odnosu na ideje koje su postojale prije toga o solidarnosti, ljubavi, prijateljstvu, razumijevanju među polovima o težnji da se zajedničkim silama učini nešto za napredak čovječanstva. Sve je to nekako, činilo mi se, poslije ove primitivne seksualne revolucije, palo u vodu. Eto, to je nešto što ostaje. Jedno je biti slobodan a drugo primitivan. Ne može me niko ubjediti da to nije jedna muška zamka napravljena ženama. Posljedice su strašne. Niko nije optužio muškarce za sve ono što su napravili, ali se optužuju žene. One su te koje su namamile, navukle muškarce. To nije naš program.

Slično je kod prostitucije. Svi pljuju prostitutke, a niko ne pominje muškarce koji u tome učestvuju. Oni su ugledni građani, ugledni članovi društva i niko im to ne uzima za zlo. Čak se propagiraju njihovi "poduhvati". Čitala sam svojevremeno, kad je to bilo aktuelno, o Simonu, magu prostitucije. Sada čitam u biografijama takođe, da velikim književnicima to priliči, a za jednu književnicu – to je sramota. Mi smo društvo sa dva aršina. Jedne hvalimo, druge optužujemo za istu stvar: hvaljen je muškarac, a optuživana žena.

Poslije jednog predavanja koje sam imala na Ženskim studijama u Beogradu jedna mlada književnica me pitala: - Pa to znači uvijek borba? - Naravno, šta misliš da će ti neko pokloniti ono što ti želiš? Neće. Moraćeš uvijek i iznova da se boriš. Prema prilikama, prema onome što se dešava treba da smišljaš svoju strategiju. Najnovije kod nas nije ukidanje prava, ona postoje, ali se tako smanjuju da ih gotovo nema. Ne borimo se više za prava, nego za nivo tih prava. To postoji već desetak godina. Ovih dana dešava se nešto i sa Zakonom o radu. Eto, to je ono što se u socijalizmu niko nije usudio javno da pokrene, jer je znao da će naići na žestok otpor. Sada svaka šuša smije da napadne prava žena: pravo na dječiji dodatak, pravo na zapošljavanje...I gdje će nas to dovesti? Dovešće nas u vrlo primitivno patrijarhalno društvo. Na čelu države su, bar na izgled, vrlo emancipovani muškarci, a bojim se da ima i priličan broj žena, ako ništa drugo bar se pokazuju u vlasti. To je malo paradoksalno. Svi se oni predstavljaju kao intelektualci neke evropske provenijencije. O pravima i položaju žena se nisu mnogo izjašnjavali, ali ono što ja mogu da pročitam kroz redove, to je ona stara parola o ravnopravnosti "ali do moje kuće". A kad je samo do moje kuće, onda nije ni do gdje. Moram reći da nemam mnogo povjerenja u žene koje su sada u politici. Sama činjenica da su žene, utiče na to da moraš na drugi način da misliš nego tvoje partijske kolege.

Direktno i otvoreno to nikad nije bilo.

NEOBJAVLJENI TEKST IZBOR IZ NEDINE ZAOSTAVŠTINE

U beogradskom, vrlo čitanom časopisu "Duga", br. 430. od 18.08. 1990. objavljen je razgovor koji je sa dr Ivanom Knajtnerom, tada načelnikom Poliklinike za dermatovenerologiju u Beogradu, vodila Vukica Mikača. Tekst pod nazivom "Žene, ne ženirajte se, rađajte!" predstavio je javnosti predloge koje je dr Knajtner uputio Skupštini Srbije radi "preduzimanja mera za spas žene, porodice, potomstva." Među predloženim zahtevima bili su: priznavanje bračnog staža za radni za domaćice, skraćenje radnog dana za dva sata i umanjenje penzijskog staža za dve godine po detetu za sve zaposlene majke, povećanje poreza za 10% za sve neoženjene/neudate osobe...

DR IVAN KNAJTNER: ZAKONOM PROTIV BELE KUGE

ŽENE, NE SE, ŽENIRAJTE RAĐAJTE!

Brachni staž priznati domaćicama kao radni. Majkama skratiti radni dan za dva sata a penzijski staž za dve godine po detetu o kome se stara. Nakon godina i decenija jalovog feminizma — konačno jedan konkretni predlog i akcija u korist lepšeg pola.

U našoj sredini, sve češće se čuje da se povećava broj nerodene abortirane dece, da stopa prirodnog prirota opada iz dana u dan, u suprotno. Alarmantno je stanje porodice, kao osnovne ćelije svakog društva, koja iz ekonomskih i socijalnih razloga više nije u mogućnosti da ispuni svoj smisao. Istraživanja su pokazala da će u Jugoslaviji kroz deset godina šezdesetogodišnjaci i stariji činiti šesnaestinu svih Jugoslovena. Šta će se onda desiti sa privredom, industrijom? Ko će raditi i ne dati Bože ratovati? Kao da ne razmišljamo o tome, a islamski fundamentalisti su množe, množe i opet množe... Sve po planu.

U našem društvu kao da je sve to marginalni problem. Opet su sve oči uprte u ženu. Ona treba da bude zgodna, lepa, poslovna, uspešna i još super majka i super supruga. Kako da uspe sve to? Kako da u dvadeset četiri sata uklopi rad, kozmetičara, vrtič, pretili lonci, pelene i seks? Naša žena to jedva uspeva, izgleda uz pomoć „čarobnog štapića“ i „trikova“, koji, na žalost, sve više otkazuju svoju poslušnost. Nisu ni oni večni. Lomi se osnovni stub porodice a muškarci i dalje čitaju novine, bulje u televizore i eventualno, noću, istresu tepih, da ih niko ne vidi. Na kraju, za sve plati potomak, kojih je sve manje.

Povećava se broj narkomana, razvoda, porodica na ivici egzistencije, usamljenih... Dele postaje luksuz, briga, strepnja. Opet su sve oči uprte u ženu. Ona je kriva za pad nataliteta, kriva je što abortira jer nema posao, kriva je jer hoće sa dvoje dece da se zaposli, kriva je što je završila fakultet i hoće karijeru. Ko joj je kriv što hoće emancipaciju? A, kako da

odhrani dete s jednom platom? Sada je kupno čas da društvo preduzme hitne mere za spas žene, porodice, potomstva.

Za sada se samo jedan čovek ističe u borbi za prava i olakšice ženama, a što znači i za natalitet te suzbijanje epidemije zvane „bela kuga“. Njegovo ime je dr. Ivan Knajtner. On je načelnik Poliklinike za dermato-venereologiju u Beogradu i godinama se bavi problematikom porodice u našem društvu, nataliteta i kako ga povećati. Da bi se ovi problemi rešili prvo i osnovno je pomoći ženi i olakšati joj život. Zbog toga će se predložiti dr. Ivana Knajtnera uskoro naći pred Skupštinom Srbije. On predlaže da se ženama — domaćicama brachni staž prizna kao radni, da se majkama koje rade skratiti radni dan za dva sata i da im se skratiti penzijski staž za dve godine po detetu o kome se staraju. Ako ovi predlozi zakona dr. Ivana Knajtnera prođu u Skupštini, desiće se revolucija. Šta on o tome misli?

— Pretpostavljam da će biti velika borba, ali treba što pre usvojiti predložene zakone. Samo se to može, treba i mora učiniti da bi se suzbilo zabrinjavajući pad nataliteta i ekspanzija SIDA među omladinom. To ukazuje da nemamo više vremena za jalove diskusije, ubeđivanja i odugovlačenja. Problemi se moraju shvatiti krajnje ozbiljno. Alternative nema, a bez zdrave porodice nema ni budućnosti na ovim prostorima. U Srbiji su se već javili simptomi akutne *belle kuge*. Ako bi se ovako nastavilo, kroz pedeset godina nas čeka zatvaranje škola, fabrika... Situacija je alarmantna i štampa ne bi trebalo da se bavi samo politikom i sportskim marketingom. Natalitet je prioritetni problem a za poboljšanje situacije je najvažnije pomoći prvenstveno ženi, a zatim porodici. Nacije koje se bave problemom nataliteta daju apsolutni prioritet porodici. Medicina savetuje dvoje, troje dece. To je optimalno. Naravno, islamski fundamentalisti preteruju žene dominaciju u svetu. To je opasno. Još je opasnije, ako mi ovako nastavimo. Svaka nacija mora da se ostvaruje. U suprotnom gubi. Samo od kvantiteta može

da se dobije kvalitet. Samo od pet hiljada ljudi: se može dobiti Bečoven, a ne od pet. Amerikanci imaju dobro organizovanu reprodukciju i dobro shvataju ženu, majku. Ona ima apsolutni prioritet i privilegije na poslu.

— Kod nas je izgleda, upravo i nastao problem oko nataliteta zbog toga što žena, majka, mora da radi, a nema nikakvih olakšica, zar ne?

— Da. Kod nas žena, majka, supruga kao osnovni stub porodice, najčešće mora da se zaposli iz ekonomskih razloga, a sve ostaje na njoj poslu, briga o deci, kući, higijeni. Dečje ustanove, koje treba da je zamene dok je ona na poslu potpuno su nezadovoljavajuće. Majke su kod nas mnogo oduvojene od dece, a onda to stvara dodatne probleme, deca lako skreću s pravog puta u delikvenciju, narkomaniju, psihičko rastorstvo. Ja mislim za to da žena sedi u kući. Ona treba da radi, da se afirmiše i tu joj treba pomoć. Najvažniji faktori za odluku o radanju dece su njihove čuvanje i smanjenje penzijskog staža. To treba rešiti a zatim pitanje dječjeg dodatka, alimentacije jer sve više naših brakova doživljava katastrofu. To su ženama dodatni problemi. Mi uopšte ne stimulišemo porodicu i našom nacijom sada vlada fama da ne voli decu. Trebalo bi podržati porodicu, ona je osnov društva, ona je život.

— Zato ste predložili zakon da svako neudati žena i neoženjeni muškarac plaćaju 10% više poreskih obaveza?

— Da, jer smatram da čovek koji nema porodicu živi komotno. Taj komotitet treba platiti deset posto. To je navino u odnosu na „belu kugu“, zar ne? Ne znam koliko će u ovim našim uslovima predlog zakona biti osvajati, ali mogu vam reći da me udate žene, majke, koleginice, poštavaju, neke me osuduju, čak i za beneficije koje predlažem, kao da ne shvataju da je uloga majke najlepša i da društvo treba da joj obezbedi uslove i bolji melanizam za to, kao da ne shvataju da je moja intencija da ona manje radi a isto se plati. Niko me ne može ubeđiti da otac i majka, isto vole dete, ono je izašlo iz njene utrobe, ona više brine. Ja sa svim ovim svojimi predlozima hoću da omogućim ženi bezbrižniji život i uspešniju karijeru, mislim na ženu-majku. Zašto ne bi i ona bila u skupštini? Zašto bi uvek bila hendikepirana?

Žena koja rodi je toliko zadovoljna i biološki jača da ne treba da žali. Znam, teško je danas odlučiti se na potonstvo, a to je najvažniji čovekov zadatka. Vrsta koja je oslavi iza sebe potonstvo izumire. Žena koliko god misli da može biti u trci s muškarcem, greši, ne može i zato joj treba napraviti niz olakšica. Ako ih ne realizujemo, žena će sebi naravno postavljati pitanje: karijera ili dete? Ako se odluči samo za karijeru — patiće, jer ne treba ni biološke činjenice zanemariti. Nije to emancipacija, oslobađanje se ne postiže neradanjem, po cenu lišavanja stvaranja potomstva. Tu feministkinje greše, sekularnu granu na kojoj sede. Na kraju bih dodao da se nadam da će žene radati, da će im društvo to olakšati i da mi predlozi neće ostati utopijska postavka.

Redakciji "Duge" Neda je poslala pismo i tekst *Žene – razmislite!* sa zahtevom da se problemima položaja žena priđe na ozbiljan, stručan i studiozan način.

3. septembra 1990.

Redakciji "Duge"

B e o g r a d

Šaljem vam ovaj osvrt na mišljenje dr. Ivana Knajtnera koje je izašlo u vašem listu br. 430, s molbom da ga objavite u rubrici "Pisma".

Njegovi predlozi bili su pre dva-tri meseca predmet diskusije na tribini feministkinja u Studentskom kulturnom centru, brojni učesnici u diskusiji argumentima su se suprestavili u osnovi jednoj nebulozi. Moj prilog, kako sam napomenula u njemu nije polemika sa njegovim stavovima, jer bi za to trebale mnogo više prostora. Željela sam samo da upozorim da dr. Knajtner zastupa anahrona shvatanja i da su mu predlozi neodrživi.

Ukoliko "Duga" zaista želi da doprinese raščišćavanju problema položaja žene danas u našem društvu, predlažem da angažuje ozbiljne stručnjake koji bi o tome mogli meritorno raspravljati. Svet je daleko na tom planu odmakao, a u nas se još bakćemo sa davno prevaziđenim, pored ostalog i zbog toga što se o problemima žene retko ozbiljno piše.

Ovaj osvrt šaljem sa zakašnjenjem. Bila sam na selu gde štampa ne dopire, pa sam tek pre tri-četiri dana po povratku u grad došla do ovog broja "Duge".

Inače rođena sam 1917. i po struci sam pravnik. Bavim se od mladih dana problemima žene. Uza sve svoje obaveze u 2-3 navrata sam i pisala o ženama; Objavljeno mi je : Poležaj žene u Jugoslaviji; Domovi i udruženje studentkinja; Studentkinje Beogradskog Univerziteta u ratu i revoluciji; Udeo Beogradskog univerziteta u ostvarenju ravnopravnosti žena i Udeo Velike škole i Beogradskog univerziteta.

Neda Božinović
He Ši Minova 17
Beograd

ŽENE RAZMISLITE

Sistematski se već duže vremena nude ideje o pomoći ženama i o povećanju nataliteta koje po svojoj suštini znače upotrebu žene kao oruđa za ostvarivanje "viših ciljeva". U te ideje spadaju i mere koje predlaže dr Ivan Knajtner: skraćenje radnog dana majkama uz platu za puno radno vreme, skraćenje radnog staža majkama po dve godine za svako dete, priznanje domaćicama bračnog u radni staž i uvođenje poreza za neoženjene i neudate za pokriće troškova tih beneficija.

"Duga" kao da se podsmeva ovim predlozima. U komentaru doslovno stoji: "Sada je kucnuo čas da društvo preduzme hitne mere za spas žene, porodice, potomstva". (Sic!) I dalje: "Ako ovi predlozi prođu u skupštini desiče se revolucija" (sve podvukla N.B.). Sigurno bi se i desila, ali bez ikakve sumnje sa predznakom "kontra".

Nije mi namera da polemišem sa stavovima koji su u članku izneti. Podsetiću samo na činjenice koje se po mom uverenju stalno zaobilaze.

1. Pokušaji da se žene, naročito od 1965. vrate u kućni zatvor – direktno ili indirektno – nisu dali ama baš nikakav rezultat. Naprotiv, od tada se žene relativno više zapošljavaju nego muškarci. Žene su 1965. činile oko 30, a danas čine preko 40 procenata ukupno zaposlenih. Izostavljam sve razloge žena za rad van kuće, a ističem samo činjenicu da je žena – majka, bez obzira na teškoće prinude da radi van kuće, jer su porodični prihodi sve manje dovoljni za izdržavanje. Beneficije, ma koliko velike i brojne, ne mogu ni izdaleka zameniti ni minimalni lični dohodak i prava žene koji potiču iz njenog radnog odnosa.

2. Nije tačno, kako iz članka proizilazi, da žene majke nemaju nikakvih olakšica. Svojevremeno su se organizacije žena i društva za brigu i vaspitanje dece izborili da u naš zakonodavni, ekonomski i socijalni sistem ugrade gotovo sve u svetu poznate mere i olakšice sugerirane od vladinih i nevladinih međunarodnih organizacija u cilju zaštite i unapređenja porodice i materinstva. Ne ulazeći u detalje, pomenuću najvažnije institute. Za majke: porodijsko odsustvo, skraćenje radnog vremena, odsustvo radi nege obolelog deteta, dečiji dodatak, umanjene godina starosti za sticanje prava na porodičnu penziju i dr. A za sve žene: umanjeni radni staž i umanjene godine života za sticanje prava na punu ličnu penziju i za udate žene koje nikada nisu bile u random odnosu, pravo na puno zdravstveno osiguranje i pravo na porodičnu penziju. Osim toga izgrađena mreža dečijih i drugih ustanova društvenog standarda, uz beneficirane cene, razvoj industrije i trgovine, uveliko su oslobodili ženu mnogih domaćih poslova, ili su ih znatno olakšali. Danas je gotovo sve ovo dovedeno u pitanje. Prava iz zdravstvenog i penzijskog osiguranja se ograničavaju. Dečiji dodatak i hranarina za porodijsko odsustvo i slične prinadležnosti, pored relativnog umanjenja, isplaćuju se sa veli-

kim zakašnjenjima, neke beneficije prosto odumiru (beneficirane cene u dečijim ustanovama, školske kuhinje, restorani društvene ishrane i sl.). Beneficirane stanarine i cene komunalija – kao važan element porodičnog standarda na putu su da se podvrgnu zakonima tržišnog privređivanja (kao uostalom i sve drugo), itd. Nije dakle, problem u nedostatku propisanih olakšica za majke, već u tome što društvo nije u stanju da financira ni ono što je već propisano ili postoji kao institucija (podvukla autorka). Da ne govorimo o tome da će privredna reforma i uvođenje tržišne privrede, uz sve socijalne mere, delovati u pravcu daljeg ograničavanja ovih i drugih nepokrivenih prava. Propisivanje novih prava u datoj društvenoj situaciji bilo bi bacanje prašine u oči, manipulisanje ili narodski prosto rečeno, prevara žena.

3. Tvrdnja da će se proširena prava koja predlaže dr Knajtner, pokriti iz nekog nedovoljno definisanog poreza na neoženjene i neudate nije ničim dokazana i samo neupućeni mogu joj nasesti. Na stranu neodrživost ideje kao takve, o čemu je i u dnevnoj štampi već pisano, prosta računica bi pokazala da bi ovaj porez u dobrom delu pojela administracija u postupku utvrđivanja gotovo neuhvatljivih obveznika, njegovu naplatu i distribuciju na odgovarajuće fondove odnosno njegove korisnice, za koje bi ostalo vrlo malo.

4. Mere koje se predlažu sračunate su na povećanje nataliteta. Primarni razlozi smanjenja nataliteta nisu povećana zaposlenost žena, niti uslovi pod kojima ona radi (šta je npr. sa onim selima u kojima je ova pojava naročito izražena?). Razlozi su raznovrsni i nedovoljno istraženi, a vremenom se i menjaju i umnožavaju. Ono što je bez ikakvih analiza svima poznato to je da se danas mladi ljudi a i muškarci i žene – koji se osećaju odgovornim i za sebe i za svoj porod, teško odlučuju na brak, a još teže na rađanje dece. Na prvom mestu zbog toga što nemaju stana ili zaposlenja, što žive delimično ili u celini od pomoći roditelja, što su njihova primanja, i kada se zaposle, sasvim nedovoljna da pokriju npr. troškove stanarine u nekom prigradskom naselju, troškove opreme novorođenčeta ili izdržavanja dece. U društvu ravnopravnih i slobodnih građana u kojima zajednica obezbeđuje svima jednaka prava i slobode i jednake odgovornosti, ne uklapa se nikako koncepcija po kojoj je žena isključivo odgovorna za učvršćenje porodice, za natalitet i napredak nacije, za podizanje i vaspitanje mladih, kao i za njihovo spašavanje od delikvencije, narkomanije, čak i od AIDS-a. Osim ako se pod pojmom "građanin" ne podrazumeva samo muškarac.

Savremena razmišljanja i akcije za olakšice ženi idu u pravcu ravnopravne podele dužnosti i odgovornosti oba roditelja za podizanje dece i za sve drugo što je još danas i što će još dugo biti funkcija porodice. Mlada generacija postepeno se oslobađa, uz sva nametanja počev od sistema vaspitanja pa dalje, patrijarhalnih shvatanja i preživelih ponašanja. Društvo slobodnih i ravnopravnih građana omogućava konačno i ženi pravo izbora. To znači da i ona samostalno, bez ikakve prinude, odlučuje pored ostalog i o tome da li će se posvetiti rađanju i vaspitanju dece, da li će steći karijeru i za nju se žrtvovati ili će prosto živeti više ili manje zadovoljna svojim svetom, nastojeći da kroz svoj rad van kuće poboljša svoj materijalni položaj, ili obezbedi svoju samostalnost.

Neda Božinović

Staša

Slavica

Latinka

Jasmina

Toni

Svenka

Lepa

Omaž

Staša ZAJOVIĆ

SJEĆANJA NA NEDU BOŽINOVIĆ

Mislim da sam Nedu po prvi puta srela krajem osamdesetih godina. To se dogodilo tokom jednog skupa grupe *Žena i društvo* u beogradskom Studentskom kulturnom centru. Tada je za nas i za druge alternativne grupe SKUC predstavljao jedino mjesto gdje smo se mogle nesmetano okupljati. Skup o kome govorim održavao se u oktobru 1989. godine, vrijeme je bilo izuzetno ugodno, a okupile smo se oko 18 časova. Nije nas bilo baš mnogo, pa smo lako prepoznavale nova lica.

Te večeri u prvom su redu sjedile tri ili četiri starije žene. To je bilo prilično neuobičajeno, pa sam ih odmah zapazila. Procijenila sam da imaju između 65 i 80 godina – jedna od njih bila je starija od Nede. Kada je Neda kasnije uzela riječ, bila sam duboko iznenađena zapazivši koliko nam je ona bliska po stavovima. Iz načina na koji je govorila osjetila sam da imamo zajedničke korijene, geografske i kulturne, da ona vuče porijeklo iz kraja oko Kotora ili Dubrovnika. U mene se ulivala melodija njenog glasa i njenog akcenta, duboko me potresajući.

Pitala sam se da li ta žena potiče sa dalmatinske obale ili iz Boke. Njen politički i feministički govor razlikovao se od načina na koji smo mi govorile. Mi smo sve bile u tridesetim godinama. Ona je pripadala jednoj drugoj generaciji. Ono što je govorila privlačilo je pažnju i djelovalo je ubjedljivo. Vjerovala sam da ona dolazi iz Antifašističkog fronta žena, jedne veoma uticajne organizacije koja potječe iz Drugog svjetskog rata. U osnovi me gotovo uopšte nije zanimalo što je ona govorila nego kako je to govorila. Njena kosa još nije bila tako sijeda kao kasnijih godina a ona sama izgledala je tako neobično i lijepo da se njena slika u mene duboko urezala. Odmah nakon što je ona završila svoje izlaganje otišla sam do nje i postavila joj nekoliko pitanja. No, uskoro smo započele međusobno da razgovaramo. Zaboravila sam, na žalost, da je pitam za brojnjeng telefona. Bila sam začuđena što je nijedna od nas nije poznavala. Kako sam mogla zaboraviti da je pitam za telefon?

Vjerovatno zato što sam bila tako impresionirana ili možda zato što mi je ona rekla: Doći ću opet“.

Pet ili šest mjeseci kasnije, u martu ili aprilu, otišla sam na jednu žensku konferenciju koja se održavala na Kolarčevom univerzitetu. Tu sam opet vidjela Nedu. Obratila sam joj se kao staroj prijateljici:”Kako ste? Pokušavala sam na sve načine da vas nađem, dajte mi, molim vas vaš telefonski broj kako vas više ne bih

izgubila iz vida”. Mirno i blago odgovorila mi je da će ona odsada pa nadalje redovno dolaziti: “Cijelo vrijeme bila sam spriječena da dolazim, jer je moja ćerka bila teško bolesna. Ona je sada mrtva. Ubuduće ću češće dolaziti”.

ŽENSKI PARLAMENT I ŽENSKI LOBI

Neda je nakon toga učestvovala u brojnim akcijama, posebno u stvaranju Ženskog parlamenta. To je bilo nakon prvih demokratskih izbora u Srbiji decembra 1990. Među 250 poslanika u srpskoj skupštini nalazile su se samo četiri žene. Sa 1,6% to je bila najniža stopa ženskog učešća u Evropi. Mi smo reagovalе osnovavši Ženski parlament. Među nama je bio znatan broj članica političkih stranaka; naš rad bio je otežan time što se većina njih trudila da prvenstveno zastupa interese svojih partija.

Takođe je formirana *ad hoc* grupa Ženski lobi. Feministkinje su se tu suprotstavljale raznim oblicima diskriminacije. U prvom redu protivile smo se vladinoj populacionoj politici. Režim je u stvari počeo pripremati teren za rat. Zahtijevao je da se sprovodi takva populaciona politika koja će garantovati da u federaciji srpska nacija zadrži položaj najbrojnije i dominantne nacije. To su među ostalima zastupali razni akademici, ljekari i demografi, koji su se uključili u široku kampanju usmjerenu na to da svaka srpska porodica ima više djece. Nasuprot toga, natalitet Albanaca i drugih nesrpskih naroda morao se smanjiti. Nacionalisti su klasifikovali žene prema njihovom porijeklu. Razvili su i veliku kampanju protiv abortusa.

Nedina uloga

Neda je u mojim očima bila najmudrija od svih savjetnica. Kada je neka od nas – u prvom redu ja – bila odviše radikalna, ona bi se umiješala i prenosila nam svoja iskustva žene koja je bila i na samim vrhovima moći, ali je upoznala i narodni prezir. Ona je u duši ostala narodska žena. Tako bi nam ponekad rekla: «Ne, ne, tako to neće moći» ili «Sve može da se traži, ali ne na takav način». U političkom smislu nije bilo nikakvih razlika između nje i nas. Ona je naglašavala jasne, jednostavne i dosežne ciljeve, dok smo mi htjele da dohvatimo sve odjednom.

Neda nam je i politički i u našim međusobnim odnosima davala osjećaj stabilnosti. Na osnovi njenih reakcija mogla sam uvijek shvatiti kada sam pretjerala. Tačno sam znala da kada Neda, moja prijateljica Neda, kaže: «Znaš li da ste vi u tome pretjerala», onda to znači da ona to govori bez pretenzija na autoritet, da to govori kao žena, kao naša drugarica, kao prijateljica.

Znam da ni u Zagrebu ni u Ljubljani nije bilo nijedne grupe koja je u svojim redovima imala ženu koja je u sebi otjelotvorivala takvu tradiciju, koja je još prije Drugog svjetskog rata bila feministkinja. Njen anagažman u antifašističkom pokretu i u oslobodilačkoj borbi uvijek je bio dio njenog feminističkog angažmana, jer ona je vjerovala da je ta borba ujedno i borba za emancipaciju žena.

Nakon Drugog svjetskog rata Neda je morala iskusiti kako se žensko pitanje i dalje potiskuje u drugi plan. To iskustvo moralo je i za nas biti poučno, moralo nam je ukazati na to da ćemo našu stvar dovesti u opasnost ako u prvi plan stavimo neke druge prioritete, npr. klasu ili partiju. Na jednom skupu u Italiji Neda je to iskustvo prenijela ženama iz Bosne koje su govorile da je «nakon oslobođenja uzeto u obzir žensko pitanje», objasnivši im: «Ne, ne može se to posmatrati odvojeno». Upozorila je žene iz drugih zemalja na opasnost da manipulišu njima, jer je iz svog iskustva znala kako država postupa sa ženama.

Rat počinje

U stvari je Neda tek s izbijanjem rata postala zaista aktivna. Zapazila sam zabrinutost u njenom pogledu i duboko u njenim očima. Bez suvišnih riječi angažovale smo se protiv prisilnih mobilizacija. Neke feministkinje bile su u dilemi da li treba da se pomaže muškarcima; Neda i ja nismo u tome vidjele nikakav problem. Na samom početku rata osnovale smo zajedno s mnogim drugim feministkinjama u Beogradu Antiratni centar.

Budući da Žene u crnom tada nisu imale nikakav sopstveni prostor, koristile smo prostorije i faks Antiratnog centra. Nakon nekoliko mjeseci Neda i ja primijetile smo da čak i u pacifističkim grupama žene imaju pristup samo sporednim ulogama. Zato smo se potrudile da što više povećamo udio žena u našoj grupi, u čemu nam je koristilo naše feminističko iskustvo.

Nakon toga Žene u crnom odvojile su se od Antiratnog centra. Tek u martu 1993, nakon godinu i po rada, dobile smo vlastiti prostor. U međuvremenu smo se okupljale po kafićima ili u stanovima. Neda i ja bile smo stalno prisutne na svim našim susretima. Čak i kad bi bila najveća hladnoća, kad su ulice bile zaledene, kad nijedan automobil više nije vozio – Neda bi uvijek dolazila. Kada bi bilo naročito hladno, Neda bi nam priređivala dalmatinska jela. Ponudila bi nam paštafažol, jelo koje nam je posebno rado kuhala. To je stvorilo jednu duboku, gotovo majčinsko-kćerinsku povezanost među nama.

Dezerteri i nenasilje

U Antiratnom centru i kasnije u Ženama u crnom sretale smo dezertere. Brinule smo se za njih i davale im zaštitu. Muškarcima u zemlji koja ih stalno prisiljava da se dokazuju kao heroji veoma je teško. A jednako im je tako teško da priznaju svoj strah. Jednostavnije je da se takav muškarac obrati nekoj ženi. Pokušavale smo im objasniti da nije nikakva sramota da priznaju sopstveni strah i da ga formulišu. Svojim djelovanjem razarale smo status muškarca u patrijarhalnom društvu. Održavale smo i kontakte s inostranim, u prvom redu njemačkim i španskim mirovnim grupama.

Mada je Neda imala iskustva i u oružanoj borbi, opredijelila se za nenasilje. Na političkom planu vladala je jednodušnost. No, bilo je nesaglasnosti sa našim inostranim prijateljima u pogledu nekih njenih parola. One su njima djelovale više kao ratničke nego kao alternativne parole. Na primjer: «Rat za slobodu» kao

Milošević pokušao da svoj rat proglasi ratom za slobodu srpskog naroda. Svi su diktatori tvrdili da se bore za slobodu. Mi smo izbjegavale da riječ *rat* koristimo s bilo kakvom pozitivnom konotacijom.

Neprekidno smo ponavljale da je naše opredjeljenje za nenasilje van svake diskusije. Nenasilje nije nikakav kukavičluk. I Neda je govorila: „Ja, žena s iskustvom u oružanoj borbi, danas sam za nenasilje. Nenasilje je najprimjerenije današnjim vremenima. Zato ga se vi mladi morate pridržavati sa najvećom mogućom dosljednošću.”

Nedin lik ostaće u našem djelovanju jedan povezujući element. Bila je uvijek tolerantna. Njena tolerancija značila je stvarno respektiranje različitih mišljenja, ali ne i harmoniju u međuljudskim odnosima.

prevod s nemačkog

(original: Toni Liversage/Ann-Jette Schou (ed.), *Neda – Ein Leben für Jugoslawien*, Berlin: Orlanda 2001)

Slavica STOJANOVIĆ

ONA JE ZA NAS BILA DOBRA OKOLINA

Koga li je sve nama Neda zamenjivala, od porodice do politike. Popunila nam je mesta u svetu koja su bila pusta, prazna ili zapuštena. Ona je za nas bila dobra okolina, onakva kakvu nismo imali.

Sa Nedom se nije moglo sentimentalno igrati. Ipak sam je odvela na bal.

Počele smo '93. u Domu omladine gde je bio SOS za žene i decu žrtve nasilja. Naumila sam da dovedem socijalne radnice na zajedničku instruktažu sa volonterkama. Neda me je podržala. Kad sam zapenila nešto objašnjavajući zakon naopačke, Neda mi je odsečno rekla: Nemoj da pričaš gluposti! Ni jedno ni drugo nisam zaboravila, obe intervencije su manje-više izašle na dobro.

'94. smo štampale njenu knjigu. Zavukle smo se u ambicioznu jazbinu u kojoj su bili kompjuteri i dizajneri. Svako je imao svoju viziju, mi smo imale našu magičnu podlogu devedesetčetvrti devedesetčetvrti devedesetčetvrti devedesetčetvrti i tako u beskraj, i ja nisam dala da je skinu, Neda je imala sliku svoje drugarice, momci su imali svoja rešenja. Verovatno su oni bili u pravu, ali nas dve smo isterale grafički nepismene korice na kojima je naša istorija – početak Feminističke 94 i početak Nedine političke strasti iz studentskog antifašističkog pokreta.

Ne volim da jedem i ne volim da hranim ljude. Za Nedu sam pravila pitu sa sirom. Pitala sam se da li išta jede. Volela sam da je gledam kako jede. Lina godinama ništa nije jela, zbog rata i siromaštva u kome su drugi živeli i brinula je o starim ljudima. Holanđanke su nas pitale, je li to kod vas feminističko pravilo da ništa ne jedete. I kad je Neda pojela pitu, uzela sam fotografiju na kojoj moja baba, u svojim šezdesetim godinama, stoji sa tri unuke i gleda kao Eleonora Ruzvelt i pokazala Nedi: Vidi kako liči na tebe. Neverovatno su ličile. Neda je razumno pogledala sliku i rekla: Ne, ne liči na mene, to je ista moja majka. Uvek je znala više od mene.

12. septembra '98. završavala se Međunarodna konferencija ženskih studija u Beogradu. Skup je bio velik i naporan, cepala nam se politika ženskih studija, u Beogradu je bilo teško vreme. Spremalo se oproštajno veče, Neda je lutala hodnicima Metropolu. Shvatila sam da je to moja dama za bal. Uхватила sam je pod ruku, Neda u kostimu sa mašnom, ja u dugačkoj haljini koja je prošla i plaže i svečanosti i počele smo da se orijentišemo na koju ćemo stranu sveta. Naišla je

En Snitou, dobra vila istočnoevropskog feminizma i zacvrkutala, sačekajte, idem u sobu, donela sam vam puno knjiga. Neda i ja smo sele u foaje. Čitam jednu knjigu... pričala je Neda, čitala je svašta, neke zagubljene političke beleške, izdanja koja niko nije ni gledao, ... i tako osamdesete godine su bile ... i ja joj onda reko: – Nedo, '82. studentski mediji su se oslobodili autocenzure, nekoliko studentskih medija se udružilo, a onda su se obrušili na nas, u vojsci su pričali da studenti ruše državu, to su bile moje lične političke impresije, nikad nisam imala dokaza... Tačno, kaže Neda, u toj knjizi sam našla jednu fusnotu, '82. je vojska pokupila oružje od civilne odbrane, militarizacija nam se dešavala pred nosom, a mi nismo videli. En je donela knjige, od nje sam naučila da proizvodim i delim knjige i papire, svako znanje do koga dođem, pa ko šta uhvati. Neda i ja smo sad bile slobodne da pod ruku uđemo u veliku salu, odabrala sam sto sa Poljakinjama, znala sam da Dagmar voli istoriju, da Neda ne zna engleski ali, da će propričati na nekom od jezika. Slušale su je i dodavale i ona im je pričala nešto o poljskom ženskom pokretu i potpuno su se uhvatile i rekle, mi ovakvu ženu nemamo, mi smo naše stare feministkinje zagubile. Onda je Darja iz Slovenije prišla, čučnula kraj stola i rekla nam nešto lepo, kao što i priliči jednom balu.

Jasmina TEŠANOVIĆ

KAKO SI NEDO ?

- Kako si Nedo– pita je jedna od njenih mnogobrojnih drugarica koje je svakodnevno obilaze već šest meseci od kako se ozbiljno razbolela.

- Eto umirem – kaže Neda bez patetike.

- Donela sam ti Feral Tribune.

- Đinđić je vrlo patmetno danas rekao.

Umrla je nekoliko sati kasnije u 85-oj godini života.

„Sa vama proživljam svoju drugu mladost, pobunu” rekla je Staši povodom pacifističkog akitivizma Žena u crnom. A i mi sve iz ostalih ženskih grupa u kojima je bila aktivna (bila je jedna od osnivačica Ženskog parlamenta, ŽuC-a, Centra za antiratnu akciju) proživele smo s njom kontinuitet ženske alternativne istorije.

Pre nekoliko godina Neda je napisala knjigu “Ženski pokret u Srbiji u 19. i 20. veku”. Došla je na četvrti sprat bez lifta kod Slavice da se dogovorimo o izdavanju knjige: bila je zadihana, ali je odbila da mi dođemo kod nje, i bila je u pravu. Pričala nam je skromno o svom dugogodišnjem radu na ženskom alternativnom pokretu: od svojih ranih skojevskih dana preko AFŽ-a, sve do Žena u crnom, o tome kako je svoj politički kontinuitet imala isključivo u alternativnoj stvarnosti života žena na ovom tlu. To je poznata stvar međutim, ne samo kod nas već i drugde u svetu. Ženska platforma različitih partija ima više zajedničkih tačaka nego bila koja druga i uvek je nenacionalistička i antiratna.

Neda nam je pričala osvojoj ubijenoj drugarici skojevki s fakulteta koja je pre nego što su je uhapsili poručila: bežite, ako me muče, ne znam da li ću izdržati. Međutim, kaže Neda: mučili su je i ubili ali nikog nije odala. Takve žene mogu svet da promene a nisu toga ni svesne.

Pre nekoliko godina pred početak rata na Kosovu, na proslavi Osmog marta u Beogradu u Rex-u, na bini sa mikrofonom, zagrljene pevale smo Neda i ja “Bandiera Rossa”. U prvom redu sedele su njene prijateljice vršnjakinje, dok su najmlađe prisutne feministkinje imale 17 godina. Nekako s Nedom godine, krvna i ideološka srodstva nisu bili presudni: uspostvaljala se solidarnost i ljudski kontakt.

Kada sam čula u Barseloni da je Nedi ovaj put zaista loše, pomislila sam, da li ću stići na vreme da je obiđem. Onda sam shvatila da ja to ne želim, jer ni ona sigurno u tome ne bi uživala.

Kao i moja nedavno preminula majka, takođe predratna skojevka, koja se na svojoj tragičnoj smrti poigravala sa očevim strahom od njene smrti, tako je i Neda do poslednjeg daha svima nama, njenoj velikoj porodici, slala poruku da njena smrt nije bitna. Taj jezik kontinuiteta, ne patetike, ne egocentričnosti, ne sebičnosti, i izvesne anonimnosti je upravo srž alternativne ženske istorije o kojoj sve mi pišemo. Kada joj je knjiga objavljena, odbila je da nam da svoju kompletnu biografiju rečima: nisam ja važna. U to ime neću tu biografiju ni citirati. Kada sam sinoć u vrelim beogradskim vetrovitim ulicama izgubila Nedinu fotografiju koja je trebalo da ide uz ovaj tekst, pomislila sam da bih se utešila: upravo bi Neda tako želela.

Neda koja leti na vetru, zar to nije najlepše mesto za one koje više ne možemo da nađemo na njihovom uobičajnom mestu na zemlji?

Lepa MLADENOVIĆ

NEDA I FIĆA

Neda Božinović je na sastanke feminističke grupe Žene i društvo uvek dolazila na vreme. Ona je bila jedna od nas koja je shvatala feminističke diskusije i akcije kao ozbiljan politički rad. To je bilo 1989, '90. i '91. u Beogradu.

U Studentskom kulturnom centru smo već od '80. imale svoje srede za ženske i feminističke aktivnosti i tribine. U vreme kada se grupi pojavila Neda Božinović, držale smo razne organizacione dogovore i radionice razmene iskustva. Tada su neke od nas pripremale otvaranje prvog SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja, dok je ona radila na pokretanju grupa za politička i građanska ženska prava, pa je tako sa Jelkom Imširović nastao Ženski parlament i sa Nadeždom Četković Beogradski ženski lobi.

Neda Božinović je na sastancima Feminističke grupe Žene i društvo uvek diskutovala. Bilo nam je neobično kako se odjednom pojavila žena koja je vezana sa istorijom i iskustvom ženskog organizovanja. Kako je to bilo dragoceno: pred nama su bile žive dileme i rezultati aktivistkinja za vreme i posle Drugog svetskog rata. Mnoga pitanja o kojima smo raspravljale već su zapravo bila pitana od ženskog pokreta i pre nas ... abortus, dečiji dodatak, trudničko odsustvo, zapošljavanje... a bilo je tako malo materijala da to saznamo. Uvek isto pitanje, o ženskoj istoriji koja postoji samo kao oralno predanje sa jako malo zabeležnog materijala. Zato je Neda danima i mesecima prekucavala svoje spise, a kasnije, bila je prva od nas koja je koristila kompjuter kada se on pojavio u ženskim grupama.

Neda Božinović je na sastanke Feminističke grupe Žene i društvo ponekad dolazila u fiću. Vozila je onog pravog malog fiću, bele boje i sa sto mana. Bila je to jedna neobična slika, Neda i fića. Ona velika a fića mali, ona jaka i nepogrešiva, makar smo je mi mlađe takvom videle, sedne u fiću, a fića pođe pa stane. Ona žena od reči i poverenja a mali fića, kako kad, nekad vozi, nekad ne, ne možeš se na njega osloniti. Bilo je čudo posmatrati njih dvoje, činilo mi se nekako kad bi makar za momenat moglo biti obrnuto, da se mali fića malo odmori od tolikih tereta odgovornosti, da malo za promenu fiću provoza Neda.

Latinka PEROVIĆ

NEDA

Biograf Nede Božinović, ako ga ikad dobije, utvrdiće da je ona imala više života, ali da je bila jedna jedinstvena ličnost. Poreklom iz stare dubrovačke porodice, došla je, pre Drugog svetskog rata na Beogradski univerzitet. Sledeći duh vremena, priključila se komunističkom pokretu. Bila je učesnik antifašističkog rata, potom visoki državni funkcioner. Ja sam je upoznala u ovoj fazi...

U svojoj dvadeset sedmoj godini došla sam na čelo Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije. Njenim stvaranjem ukinut je Antifašistički front žena, odnosno Savez ženskih društava Jugoslavije. Tim činom je proklamovano da položaj žene u Jugoslaviji nije žensko nego društveno pitanje.

Iako je posle ove reorganizacije, broj žena u predstavničkim telima bio veći nego ikad, odluka je bila više ideološki projekt nego izraz stvarnosti. Ali, sada nije reč o tome... Na pomenutom projektu, radila je Neda Božinović. Obrazovana i precizna, ona je između ideološkog i životnog, između tradicionalnog i savremenog, nastojala da bude realna i nedogmatična. Ali, i ljudski široka. Nije bilo lako prihvatiti pridošlicu u generaciju ilegalki, ratnika, organizatora nove vlasti. Taj generacijski susret bio je, za mene, jedinstvena škola. U njoj sam stekla spoznaju o raznim ljudskim osetljivostima i o tome da sve one nisu uslovljene samo ličnom prirodom.

Kasnije, Nedu Božinović sam upoznala u drugoj ulozi. Ona je bila supruga Dobrivoja - Bobija Radosavljevića, istaknutog srpskog revolucionara, koji se, posle 1966. nalazio na čelu Saveza komunista Srbije. Kao njegovog bliskog saradnika, poslovi su me često vodili u njihov dom. Živeli su u Novom Beogradu asketski jednostavno. Pamtim razgovore u troje, u kojima nije bilo zabranjenih tema i nedodirljivih ličnosti. Vezivalo nas je zajedničko uverenje da je Jugoslavija završila jednu fazu razvoja i da njena budućnost zavisi od spremnosti za promene.

Obračun sa srpskim liberalima početkom sedamdesetih godina udaljio je iz politke ne samo mene, pripadnicu mlađe generacije, kojoj politika kao profesija nije ni bila cilj, već i iskusnog duboko demokratskog Dobrivoja Radosavljevića. Ali, srećali smo se sve do njegove smrti...

Bez funkcija, u penziji, Neda Božinović je postala stalni posetilac biblioteka i arhiva, u kojoj sam ja sklonila svoju glavu, da bih se posvetila proučavanju druge polovine 19. veka u Srbiji. Neda Božinović je pisala svoju knjigu o ženskom

pokretu u Srbiji, onu jedinu koju imamo. Težak istraživački rad nije prekinula ni posle smrti svoje kćeri... U predasima, često smo razgovarale. Nikad nije jadikovala, ni sažaljevala sebe ni optuživala druge.

Došlo je do razaranja Jugoslavije. Neda Božinović je patila, ali skriveno. Otvorena su bila samo razmišljanja i preispitivanja. Za razliku od mnogih pripadnika svoje generacije koji su se, prekasno pozivali na razum, Neda Božinović je intuitivno osećala da je bezumlje činilac istorije. Zato je, od početka, nastojala ne samo da je bezumlje ne uvuče u svoj kovitlac nego da mu se suprotstavi. Nenametljivo, skromno – u ženskim organizacijama i antiratnim pokretima. Ali, mlađi su u njenom iskustvu nalazili oslonac, a u njenoj doslednosti ohrabrenje.

Ime Nede Božinović ne nalazi se ni u jednoj enciklopediji socijalističke Jugoslavije. Još manje ima izgleda da će se naći u nekim novim enciklopedijama. Ali, život Nede Božinović ugrađen je u velika pregnuća i plemenite težnje čitavog jednog pokoljenja južnoslovenskih naroda. A u istoriji ženskog pokreta Neda Božinović pripada onoj plejadi žena, koje su kroz komunistički pokret ostvarile vlastitu emancipaciju i dale dosad najveći doprinos emancipaciji žene u svim južnoslovenskim narodima. Mitra Mitrović, Milka Minić, Vida Tomšič, Lidija Šentjurs, Anka Berus, Dušanka Kovačević – bile su ravnopravne jer su bile izuzetno sposobne i snažne individualnosti. Jadna je istorija koja potire pamćenje o svima njima zajedno i o svakoj od njih ponaosob.

Toni LIVERSAGE

CRVENA NIT

U maju ove godine, kada sam bila na konferenciji prevodilaca u Beogradu, posetila sam, kao i obično, Nedu. Ona je već dugo bila lošeg zdravlja, a sad je ležala u krevetu. Ali, iako je sama fizički bila slaba, njenoj duhovnoj moći ništa nije nedostajalo – bila je kao i uvek oštrog duha. Bilo je zadovoljstvo slušati njena pametna zapažanja o aktuelnim događajima a takođe se videlo i da je nije napustio smisao za ironiju – posebno kad je ismejavala glupe postupke nekih od ovdašnjih političara.

Nedu sam prvi put srela u novembru 1992, na mirovnoj konferenciji Helsinškog parlamenta građana na Ohridu, na kojoj sam učestvovala skupa sa mojom zemljakinjom, danskom novinarkom, Ann-Jette Schou koja takođe zna srpski. Među mnogim učesnicima nismo mogle da ne primetimo Nedu Božinović, lepu sedokosu ženu, koja je sva zračila unutrašnjom snagom.

Na konferenciji su učestvovale mirovne grupe iz cele bivše Jugoslavije, ali je u to vreme još uvek postojala određena povučенost i nepoverenje – posebno između mirovnih grupa iz Beograda i Zagreba. Jednog trenutka se desilo da je jedna žena iz hrvatske grupe, koja je inače imala važnu ulogu u alternativnoj sredini u Zagrebu, ostala sama za stolom, ali iznenada ugledasmo Nedu kako prva ustaje od svog stola, odlazi do nje i seda preko puta. Nismo mogle čuti to što su govorile, ali su ostale da sede dugo iza ručka i poverljivo razgovarale. Tako je deo saradnje ponovo bio uspostavljen.

Sledeći put sam videla Nedu u avgustu 1995, kada sam prvi put bila na godišnjem mirovnom susretu Žena u crnom. Za vreme jednog od takvih susreta, sledeće godine, rodila se ideja o pisanju knjige o Nedinom životu. Tu ideju je dala Dagmar Schultz iz izdavačke kuće "Orlanda" iz Berlina, a Ann-Jette Schou i ja smo dobile zadatak da intervjuišemo Nedu i redigujemo snimljeni material.

To je bio veoma dug process – mnogo duži nego što smo pretpostavljale. Već iste godine, u oktobru, došle smo u Beograd i napravile intervju. I sledeće godine smo nastavile razgovor u kojima je Neda produbljivala i dodavala, odgovarala na pitanja i iznosila nove detalje. Sve se to malo-pomalo razvilo u zajednički projekat, koji se odvijao preko granica zemalja, različitih jezika i generacija. Konačno 1997. rukopis je u globalu bio gotov i Neda ga je definitivno odobrila godinu dana kasnije; međutim zbog NATO bombardovanja i kasnijeg razvoja ukupne

situacije u Jugoslaviji prevod i štampanje su kasnili, pa je knjiga o Nedi objavljena tek u avgustu 2001. Istovremeno je objavljeno nemačko i francusko izdanje. Istog meseca Neda je umrla. Nije stigla da vidi svoje knjige, ali je znala da su na putu.

Lično sam primila vest o njenoj smrti preko elektronske pošte. Bilo mi je teško da shvatim da više neću moći da okrenem poznati broj telefona u Beogradu i popričam sa Nedom o svemu, o zadnjim političkim događajima u Srbiji ili o aktivnostima Žena u crnom. Nedostajeće mi. Sećam je se onako kako sam je videla zadnji put, na krevetu, sa Gordaninom knjigom "Znamenite žene Novog Sada" u ruci i knjigom o Magi Magazinović pokraj nje. Interesovanje za život žene i otpor su, po mom mišljenju, imali centralno mesto u Nedinom životu to je bila ona crvena nit koja se provlačila celim Nedinim životom.

Iz foto albuma

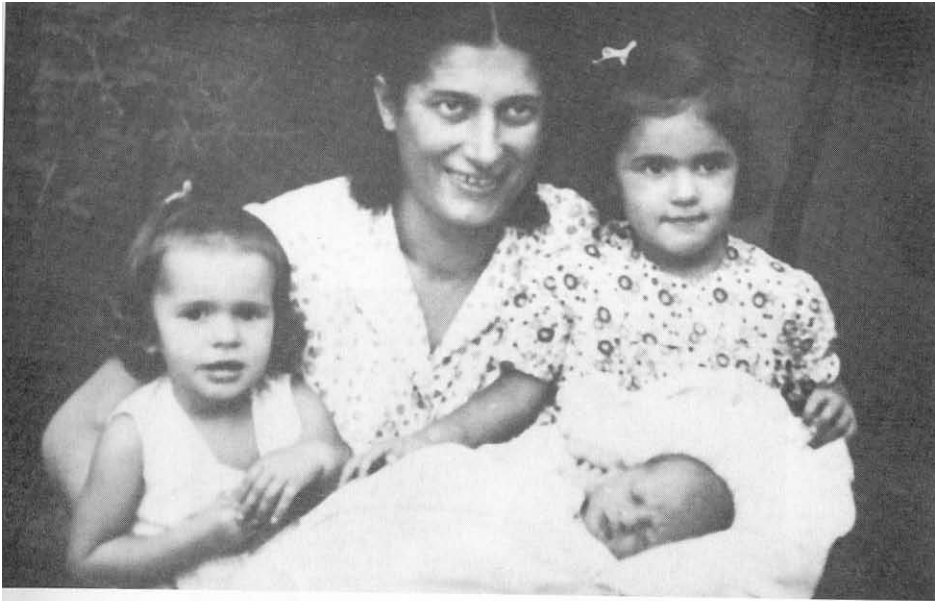
Iz školskih dana u Kotoru.

Iz školskih dana u Kotoru

Po završetku rata.

Deca: Neda sa Mirjanom, Dankom i Milošem.

Na proslavi Saveza boraca.

Sudije Ustavnog suda sa Titom posle polaganja zakletve.

Prijem kod Tita.

*Prijateljice: Zina Penezić, Mileva-Lula Planojević, Lidija Šentjunc i Stana Tomašević (prvi red);
Milka Minić, Neda Božinović i Milada Rajter. (drugi red).*

Žene u crnom: Protesti.

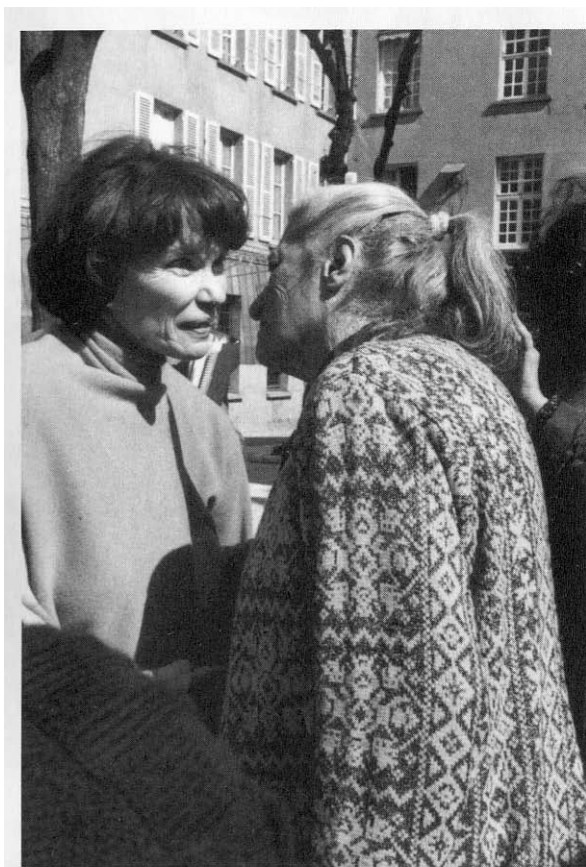

Žene u crnom: protesti

Žene u crnom: Intervju.

Žene u crnom: Sa gospođom Danijelom Miteran u Parizu 199

U časovima odmora.

U časovima odmora

Proslava Nove1987. godine u krugu porodice: Srđan, Dankin sin a Nedin najstariji unuk, Nedin brat Ante, sestra Ljubica, Neda, Nedina kćerka Danka, Nedina unuka Milena, Nedina sestra Vjera i Nedina brat Miro

BIBLIOGRAFIJA

NEDE BOŽINOVIĆ

Knjiga: *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Devedeset Četvrti, Žene u crnom, (Beograd 1996). Deo rukopisa knjige pod nazivom *Žene u Srbiji u XIX veku* prerađen je za objavljivanje u publikaciji *Ženski pokreti u Istočnoj Evropi*.

Monografija: *Položaj žene u FNRJ*, Savezni odbor SSRNJ, Kultura (Beograd, 1953). Monografija je rađena na osnovu ankete "O učešću žena u političkom životu Jugoslavije" koju su za potrebe UNESKO radili Neda Božinović i prof. dr Maks Šnuderl. Mnogo širi materijal *Participation des Femmes dans la vie politique en Yougoslavie* nije nikad u celosti objavljen.

Članci : *Udeo Velike škole i Beogradskog univerziteta u ostvarivanju ravnopravnosti žena u Srbiji*, u: *Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu od osnivanja do danas*, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu (Beograd, 1988).

Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u ratu i revoluciji, u: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu i Istorijski arhiv Beograda (Beograd, 1988).

Mila Dimić (sećanja na upraviteljicu Doma studentkinja), u: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu* (Beograd, 1988).

(sa Morić Petrović Slavkom) *Udruženje i domovi studentkinja Beogradskog univerziteta*, u: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu* (Beograd, 1988).

Deca ili rat, Politika, Beograd, avgust 1993.

Nekoliko osnovnih podataka o ženskom pokretu u Jugoslaviji, Feminističke sveske br. 1, (Beograd, 1994).

Pristajete li da nas vratite u prošlost?, Žene protiv rata, br. 1 (Beograd, 1994).

Accettate che ci tornano nel passato? Žene protiv rata, br. 1, (Beograd, 1994).

Key points in the history of the Women's Movement in Former Yugoslavia, in: *What Can We Do for Ourselves? East European Feminist Conference*, Center for Women's Studies, Research and Communication (Belgrade, 1995).

Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, Institut za modernu istoriju Srbije (Beograd, 1998).

Ka vidljivoj ženskoj istoriji, Žene u crnom, Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju, Beograd 1998.

Krug je zatvoren, Žene za mir, Žene u crnom, Beograd, 1999.

Predavanja

Moje učešće u ratu 1941-1945, Beograd, 1996. Prevedeno na italijanski - *La mia partecipazione alla guerra del 1941 al 1945*.

Predavanja na Ženskim studijama, istraživanjima i komunikacijama, u Beogradu:

Počeci feminizma u Jugoslaviji.

Žene u Drugom svetskom ratu.

Otpori organizovanju žena.

Odnosi Srba i Alanaca na Kosovu i Metohiji (radionica).

O NEDI

Knjige

Neda une vie en Yougoslavie, Propos recueillis par Toni Liversage et Ann-Jette Shou, Editions Mamamélis, Genève (Suisse), Septembre 2001.

Neda ein Leben für Jugoslawien – Von der Partisanen zu den Frauen in Schwarz, Bearbeitet von Toni Liversage und Ann-Jette Schou, Orlanda, Berlin, 2001.

Članci

Biljana Kulenović, *Nedini zlatni vjenci*, Male novine, br. 1342, Sarajevo, 1984.

Rajović, Radošir (ured.), *Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1970.

Ljubinka Milinčić, *Ravnopravnost do kućnog praga*, Nova Nada br.35, Beograd, 1993.

Peter Seewald, *Lernen, daß das Leben wertvoll ist*, Süddeutsche Zeitung, 8.11.1991.

Maria Bacci, *Jugoslavia, Jugoslavie*, Lapis, Milano, 26.7.1995.

Nancy Plevin, *One Women struggle*, The Santa Fe, New Mexico, 15.05.1995.

NEOBJAVLJENI TEKSTOVI

Žene i militarizam u Srbiji

Sadržaj aktivnosti Žena u crnom

Nedina sećanja iz perioda pre, za vreme i posle Drugog svetskog rata, kao tekstovi i audio zapisi, čuvaju se u Istorijском arhivu Beograda ili Arhivu Srbije.

SKRAĆENICE

ŽuC – Žene u crnom

AFŽ – Antifašistički front žena

UOŽ – Univezitetski obrazovane žene

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

NOB – Narodnooslobodilačka borba

NOV – Narodnooslobodilačka vojska

SKJ – Savez komunista Jugoslavije

CK – Centralni komitet

KPS – Komunistička partija Srbije
FNRJ – Federativna narodna republika Jugoslavija
SIV – Savezno izvršno veće
CO- Centralni odbor
CK SKJ- Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije

plasman

studije

ženske
i istraživanja

Mileva Marić Ajnštajn

Udruženje građana *Ženske studije i istraživanja* obrazuju žene i muškarce kako bi bolje razumeli sadašnju podjelu prema polu u domenu obrazovanja, nauke, umetnosti, religije, tehnologije i drugih oblika svakodnevnog života. Teorijski pristup je interdisciplinaran, metod alternativan akademskom, a stečeno obrazovanje u funkciji aktivne primene u životu i radu ili daljem samostalnom istraživačkom radu.

Ukratko, *Ženske studije* su alternativni interdisciplinarni, obrazovni program namenjen onima koji žele više da doznaju o pitanjima društvene uslovljenosti rodnosti kod nas i u svetu.

YU 21000 Novi Sad
Kralja Aleksandra 8
Tel. 381/21/614-697
Fax: 381/21/397-469
Email: studije@eunet.yu

NEĐELJKA NEDA BOŽINOVIĆ (1917 – 2001) rođena je u Topolom, selu udaljenom 70 km od Dubrovnika. Njen otac je bio austrougarski poreski službenik, majka domaćica. Neda je bila najstarije od petoro dece porodice Božinović u kojoj su negovane ljubav, pažnja i povezanost sa bliskim rođacima. Kao u većini građanskih porodica solidnog imovnog stanja, kojima je porodica Božinović pripadala, školovanje dece bio je osnovni cilj. Neda je osnovnu školu završila u Stonu a prvi razred gimnazije u Stocu. Gimnazijsko školovanje je nastavila i završila u Kotoru, gde se porodica Božinović preselila zbog očeve službe.

U Beograd dolazi 1935. i upisuje se na Pravni fakultet, koji sa uspehom završava 1939. Za vreme studija aktivno učestvuje u radu: Udruženju studenata Beogradskog univerziteta, Studenskom pravničkom društvu, Zadružnoj omladini Jugoslavije. Od 1939. članica je KPJ, a 1941. priključuje se NOB-u.

Tokom Drugog svetskog rata u okviru Narodnooslobodilačke vojske imala je više odgovornih vojno-političkih funkcija: članica Okružnog i Sreskog komiteta Nikšića, zamenica političkog komesara Trećeg nikšićkog udarnog bataljona, prva po rangu u Politodelu Pete kozaračke brigade i Prve proleterske divizije. Iz rata izlazi u činu majora Narodnooslobodilačke vojske.

Posle rata obavljala je niz vrlo važnih političkih i profesionalnih funkcija. Bila je organizacioni sekretar Mesnog komiteta SKJ u Beogradu, instruktor CK KPS, pomoćnica predsednika Komisije državne kontrole FNRJ, pomoćnica ministra rada FNRJ, sekretar i potpredsednica CO Saveza boraca Jugoslavije, državni sekretar za poslove opšte uprave i budžeta SIV-a. Poslanica Saveznog veća Savezne skupštine bila je u periodu (1958-1963). Za sudiju Ustavnog suda birana je tokom (1963-1972). Nosilac je više odlikovanja i priznanja: Partizanske spomenice 1941, Ordena bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem i još nekih. Prestaje da radi 1974.

Još od studentskih dana Neda Božinović je bila aktivna u ženskim sekcijama organizacija koje su formirane u mnogim levičarskim, antifašističkim organizacijama u okviru omladinskog i studentskog pokreta. Pripadala je liberalnoj struji levičarskog pokreta koja se zalagala za saradnju sa ženskim građanskim organizacijama. Tako je kao studentkinja učestvovala u radu organizacije UOŽ, da bi posle rata ponovo pokrenula rad organizacije, priključivši je međunarodnoj mreži istih organizacija. Posle Drugog svetskog rata bila je aktivna članica AFŽ. Bavila se rešavanjem konkretnih svakodnevnih problema žena: dečijom zaštitom, opštim poboljšanjem ekonomskog položaja žena...

Tokom raspada bivše Jugoslavije (1990) ponovo se angažuje u radu ženskih, antiratnih, mirovnih grupa. Priključila se SOS telefonu za žene žrtve nasilja, Centru za antiratnu akciju, Ženskom parlamentu. Ipak, njen angažman unutar feminističkog pokreta 90-tih najviše se vezuje za mirovnu grupu *Žene u crnom*. Pored aktivističkog rada od izuzetnog je značaja publicistički rad Nede Božinović, koji čine knjige, monografija i članci o istorijatu ženskog pokreta kod nas, kao i angažovani članci protiv rata, mržnje, svih vidova diskriminacije, zatim zalaganje za ženska ljudska prava (protiv zabrane abortusa...).

Na ličnom planu Nedin veliki oslonac u životu bila je porodica. Imala je troje dece u braku sa Dobrivojem Radosavljevićem Bobijem, visokim funkcionerom CK SKJ. Kćerki (koja je umrla od raka 1990) posvetila je knjigu *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Neda Božinović je umrla u Beogradu 15. avgusta 2001. Do poslednjeg dana bila okružena pažnjom porodice i prijatelja.

Gordana Stojaković